

Szegedi Tudományegyetem
Nyelvtudományi Doktori Iskola
Történeti szlavisztika program

Bálint Rita

**A természetes morfológia elveinek érvényesülése a
bolgár igerendszer történeti fejlődésében**

Doktori értekezés

Témavezető: Dr. habil. Balázs L. Gábor
c. egyetemi tanár

Szeged

2024

Ezúton nyilatkozom, hogy az értekezés saját, önálló munkám.

Szeged, 2024.08.28.

Bálint Rita

1. Tartalom

1.	Tartalom	3
2.	Bevezetés	5
3.	Jakobsoni elvek	8
4.	Elméleti alapok	9
5.	Rendszertől független elvek	12
	A szerkezeti ikonicitás/diagrammaticitás elve	13
	Egységes kódolás és transzparencia	13
	Fonetikai ikonicitás	15
6.	Rendszertől függő elvek	15
	Rendszerkongruencia	15
	Ragozási osztálystabilitás	17
	Ragozási osztálystabilitás vs. szerkezeti ikonicitás	23
7.	Wheeler hierarchiája	24
8.	Gaeta a természetes morfológiáról	25
9.	A Garavalova a bolgár nyelv természetességéről	26
10.	A kutatásom tárgya	27
	Igeosztályok	29
	A jelen időt illetően	36
	Létige	37
	Aorisztosz és imperfektum	38
	Melléknévi igenév	44
	Határozói igenév	50
	Az infinitivusz és a szupinum	51
	Perfektum és pluszkvamperfektum	53

Egyszerű és összetett jövő idő	54
Jövő a múltban – Futurum praeteritum.....	57
Befejezett jövő idő - Futurum exactum	58
Befejezett jövő idő a múltban - Futurum exactum praeteritum.....	59
Felszólító mód	60
Feltételes mód.....	64
Szendvedő ige.....	65
Elbeszélő igeformák	66
A <i>byti</i> mint segédige	69
11. Analógia	71
12. Elem- és típus-gyakoriság	77
13. A weboldalról	79
14. Az igerendszer adatbázissal történő modellálása	83
15. A weboldal használata	89
16. Konklúzió	92
17. Összegzés	96
18. Irodalomjegyzék	100
19. Az adatbázis működését illető elméleti háttérrel.....	103

2. Bevezetés

Humboldt a kawi nyelvről írt munkájának bevezetésében fejti ki azt a nézetét, hogy a nyelv nem csupán egy befejezett mű (ergon), hanem egy folyamatosan aktív tevékenység (energeia). Az általa kifejtett gondolatok felvetik azt az érdekes lehetőséget, hogy a nyelvet nem csupán statikus elemként értelmezzük, hanem dinamikus entitásnak, amely folyamatosan változik és fejlődik a beszélők használata által. Amennyiben elfogadjuk, hogy a nyelv „energeia”, akkor az sem tagadható, hogy nem lehetséges megismerni, nyomon követni az alakulását és hatékonyan tanulmányozni szigorú, kőbe vésett szabályokkal és pillanatnyi keresztmetszetekkel. Olyan elméletre van szükség, amely a nyelvhez hasonlóan rugalmas és képes lépést tartani annak zabolátlan alakulásával, sőt mi több, a nyelvi jelenségeket, legyen az akár szinkrón, akár diakrón, nem egyesével kiragadva értelmezi, hanem a környezetére való tekintettel, rendszeren belül.

Léteznek a nyelvekben tendenciák, amelyek akár több évszázadon keresztül is egy adott irányba terelik a nyelvi változásokat. Ezekkel kapcsolatban felmerül az az érdekes kérdés, hogy mi az, ami befolyásolja, vagy irányítja őket? Minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy nem a nemzedékről nemzedékre átadott tudatos instrukciók, sőt az ilyen időintervallumot felölelő tendenciák háttérben bárminemű tudosság feltételezése teljesen abszurd.

Értekezésem egyik alapvető irányvonalát a természetes nyelvelmélet, azon belül konkrétan a természetes morfológia alkotja, amelyre azért esett a választásom, mert úgy vélem, hogy ez a megközelítés rendelkezik a megfelelő alapokkal ahhoz, hogy további bővítések és finomítások után egy olyan elméletté váljon, amely hatékonyan leírja és modellezi a nyelvet, annak változásaival és fejlődésével együtt. Az elmélet egyik nagy előnye, hogy diarón és szinkrón szempontból egyaránt alkalmazható, jól kidolgozott a keretrendszere, és különösen azért érdekes a számomra, mert az előző bekezdésben említett nagy időintervallumot felölelő tendenciák mögötti tényezőket igyekszik kifürkészni.

Már a témavezetőm is hangsúlyozta saját doktori értekezésének befejezésében, hogy a fejlett technikai eszközök folyamatos és megfelelő használata kiemelkedően fontos a tudományos kutatásban a történeti nyelvészet területén is. Az idő múlásával ezen eszközök fontossága egyre csak növekszik. A több mint húsz évvel ezelőtt felsorolt eszközök közül néhány már elavultnak számít (például a CD-ROM, nyomtató, scanner), ugyanakkor más eszközök, mint az adatbázisok, algoritmusok és az internet jelentősége exponenciálisan megnövekedett (Balázs 1999: 98-99).

H. Tóth a Szlavisztika újabb eredményi c. munkájában két alapvető megközelítésről beszél a tudományos megismerés szempontjából: az első az új adatok gyűjtésére, rendszerezésére és vizsgálatára épül, míg a második az ismert adatok új módszerekkel történő megközelítésére fókuszál (H. Tóth 1982:127). Értekezésem az utóbbi csoportban foglal helyet: egy kísérlet a természetes nyelvelmélet és a rendelkezésekre álló technikai vívmányok elegyítésére, majd alkalmazására a bolgár nyelv igerendszer történeti alakulásának vizsgálatában, vagyis egy teljesen új módszer alkalmazása a már meglévő, ismert adatok új megvilágításba helyezésére. Azáltal, hogy a természetes nyelvelméletet és a technikai eszközöket elegyítem, reményeim szerint mélyebb megértést szerezhetek a nyelv alakulásáról és az abban zajló változásokról. Szükségesnek tartom hangsúlyozni, hogy sem a programozás, sem a számítógépes nyelvészet terén nem vagyok jártas, a szerkesztett weboldal programozói segítséggel született és csupán a tárgyalt kutatás „szárnysegédjének” szántam: kísérlet a rendelkezésekre álló technikai eszközök kutatásba történő bevonására. Mindemellett természetesen megvan benne a lehetőség, hogy ennél több is legyen. Ezekről később.

Az értekezésem szerkezete három részből tevődik össze, melyek mindegyike alaposan kibontja a kutatás különböző aspektusait és elméleti háttérét.

Az első szakasz a kutatás elméleti keretét tárgyalja, különös figyelmet szentelve Jakobson elveinek és azok hatásának bemutatására, mind a történeti szlavisztikára, mind pedig a természetes morfológia elméletére vonatkozóan. A Jakobson által megfogalmazott elvek elemzésével kezdek, amelyek a nyelvészet több területére is hatást gyakoroltak, különös tekintettel a történeti szlavisztikára, ahol Jakobson munkássága alapvető fontossággal bír. Ezt követően részletesen kitérek a természetes morfológia elméletére, amely egyrészt a magyar nyelvészeti közéletben még viszonylag kevésbé ismert, másrészt pedig ebből kifolyólag is az eddigi magyar nyelvű szakirodalomban nem kapott átfogó összefoglalást. Ezért fontosnak tartom, hogy a természetes morfológia elméletét alaposan és részletesen bemutassam, kiemelve annak főbb koncepcióit és jelentőségét a nyelvtudományban. A szakasz keretében külön figyelmet fordítok Max W. Wheeler és Livio Gaeta egy-egy cikkére is, amelyek véleményem szerint kardinális jelentőséggel bírnak az elmélet szempontjából. Wheeler írása különösen hozzájárul a természetes morfológia fejlesztéséhez, míg Gaeta munkája új megvilágításba helyezi az elmélet alkalmazási lehetőségeit. Továbbá, Ilijana Garavalova monográfiáját is bemutatom, amely jelentős egyedülálló példája a bolgár nyelv és a természetes morfológia interakciójának, és amely lehetőséget ad arra, hogy megértsük, hogyan alkalmazhatók az elméleti keretek különböző nyelvi kontextusokban. Ezen keresztül célom, hogy a kutatás során bemutatott elméleti háttér komplexitását és fontosságát teljes egészében megvilágítsam

A második részben konkrét igei kategóriákat érintő nyelvi változásokat vizsgálok a természetes morfológia elvei alapján. Ezek a kategóriák:

- igeosztályok
- igeidők: jelen idő, aorisztosz, imperfektum, perfektum, pluszkvamperfektum, egyszerű és összetett jövő idő, jövő a múltban, befejezett jövő, befejezett jövő idő a múltban
- létige
- melléknévi igenevek
- határozói igenév
- infinitivusz és szupinum
- felszólító és feltételes mód
- szenvedő ige
- elbeszélő igeformák
- *byti*, mint segédige.

Ez a rész részletesen elemzi, hogy a természetes morfológia elvei és azok alapvető koncepciói érzékelhetők-e a bolgár igerendszert érintő jelentősebb változások tendenciáiban. Ennek érdekében alaposan megvizsgálom, hogy a természetes morfológia elméleti keretén belül hogyan zajlik a bolgár nyelv igerendszerének alakulására, és hogyan formálhatja a nyelvi változásokat és fejlődést az elmélet által meghatározott elvek alapján. A vizsgálat során külön figyelmet fordítok arra, hogy a természetes morfológia által javasolt modellek és mechanizmusok hogyan érvényesülnek a bolgár igerendszer fejlődésében, és milyen szerepet játszanak azok a nyelvi struktúrák, amelyek az elmélet szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Az elemzés célja annak feltárása, hogy a nyelvi változások, amelyek a bolgár igeképző rendszert érintik, mennyiben felelnek meg a természetes morfológia által megfogalmazott elveknek, és hogy ezek az elvek milyen módon befolyásolják az igerendszer evolúcióját és a nyelv fejlődését. A rész végén két különösen fontos jelenségről esik szó: az analógiáról és az elem- és típusgyakoriságról. Az analógia szerepét vizsgálva figyelembe veszem, hogy a nyelvi változások során hogyan alkalmaznak és alkalmazhatnak analógikus mintákat az igerendszer alakváltozásainak magyarázatára. Emellett elemzem az elem- és típusgyakoriság hatását, amely a nyelvi rendszerek szerkezetének és működésének egyik kulcsfontosságú aspektusa lehet. Az elem- és típusgyakoriság viszonyát a természetes morfológia alapelveihez szoros kontextusba helyezve vizsgálom, hogy megérthessük, hogyan befolyásolják ezek a jelenségek a nyelvi rendszerek stabilitását és dinamizmusát. Az elemzés célja, hogy teljes képet adjon arról, hogy milyen hatással vannak a természetes morfológia elvei a nyelvi struktúrákra és folyamatokra.

A harmadik, záró részben részletesen kitérek arra, hogy milyen lehetőségeim vannak a kutatás során rendelkezésre álló technikai eszközök bevonására, és hogyan lehetne ezeket az eszközöket a kutatás hatékonyságának és mélységének növelésére használni tetelére. Felvetem annak lehetőségét, hogy hogyan lehetne hatékonyan kiterjeszteni a kutatást egy számítógépes program vagy szoftver segítségével, amely lehetővé teszi a nagy mennyiségű adat gyors és precíz feldolgozását. Itt kitérek a program használatának technikai aspektusaira, például a program fejlesztésének lépéseire, valamint a program által nyújtott lehetőségekre és korlátokra. Bemutatom az eddig elért eredményeket ezen a területen, kiemelve azokat a fontos előnyöket, amelyeket a számítógépes program használata biztosított. Megosztom az ezt a területet érintően szerzett tapasztalataimat, és leírást is adok a weboldal használatához. A weboldal linkje: <http://nat-principles.hu/>.

3. Jakobsoni elvek

A Prágai Nyelvész kör és Jakobson hatalmas hatást gyakoroltak mind a történeti szlavisztika fejlődésére, mind pedig a természetes nyelvelmélet kialakulására.

Jakobson, aki a strukturalizmus vívmányait először alkalmazta a szláv történeti fonológiában, egy olyan fontos felismerést tett, mely szerint a nyelvi rendszer diakrón és szinkrón alakulása szorosan összefügg. Megállapításai a következő területekre gyakoroltak jelentős hatást:

1. **Összefüggések a nyelvi változások között:** Jakobson szerint a nyelvi változások nem véletlenszerűek, azokat egymás kontextusában kell vizsgálni, így lehetőségünk nyílna feltárni azokat az összefüggéseket, amelyek az egyik változást a másikhoz kapcsolják.
2. **Az egyensúly megbomlása és helyreállítása:** Jakobson felismerte, hogy a nyelvi rendszerben bekövetkező változásoknak egyfajta egyensúly-helyreállító szerepük van. Amikor az egyensúly megbomlik, a változás célja az, hogy azt visszaállítsa.
3. **A változások láncreakciója:** Jakobson azt is megfigyelte, hogy egy változás a rendszer egy pontján visszaállíthatja az egyensúlyt, de egy másik ponton megbomlaszthatja azt, ami további változásokat indukálhat.
4. **A változások célja nem mindig az egyensúly helyreállítása:** Bár az egyensúly helyreállítása gyakori, nem minden változás célja az.
5. **A fonológia és a morfológia kapcsolata:** Jakobson kiemelte, hogy a nyelvtani kategóriák kifejezése főleg fonológiai eszközökkel történik, és ennek

figyelembevétel nélkül nem lehet teljes mértékben megérteni a grammatikai rendszert.

6. **A morfológiai és fonológiai változások kölcsönös kapcsolata:** Jakobson rámutatott, hogy a fonológiai változások önmagukban még nem elegendőek a grammatikai változás érvényesüléséhez, a morfológiai rendszer azonos irányú törekvései is szükségesek hozzá.
7. **A korlátozott változások:** Jakobson hangsúlyozta, hogy a hangtörvények és a grammatikai analógia konfliktusai nem az egész hangrendszerre vonatkoznak, hanem csak bizonyos grammatikai kategóriákat érintenek (Balázs 1999: 22).

Ezek az elvek és felismerések forradalmi módon változtatták meg a nyelvészeti gondolkodást, és hozzájárultak a nyelvtudomány fejlődéséhez. Jakobson és a Prágai nyelvész kör munkássága még mindig releváns és inspiráló a mai nyelvészeti kutatások számára, többek között a Természetes morfológia elméletének megalkotói számára is.

4. Elméleti alapok

Ladányi Mária mutatott rá arra, hogy a 20. század záró évtizedében a nyelvtudomány területén kibontakozó legfőbb jellemző az volt, hogy noha korábban a strukturális szemléletű (vagy más néven formális) nyelvelméleti modellek uralmával találkoztunk, ezen időszakban olyan új funkcionális szemléletű irányzatok is felszínre kerültek, amelyek megkérdőjelezték és kihívást jelentettek a megszokott strukturális modellek alapelvei számára (Ladányi 2005: 17). Az új elméleti irányzatok azt hangsúlyozták, hogy a nyelv két alapvető szerepe, a kommunikatív és a kognitív funkció, valamint a nyelv rendszerszintű összefüggései kiemelt jelentőséggel bírnak a struktúrák fejlődése és működése szempontjából. Ezen elméletek egyike a természetes nyelvelmélet is, melynek gyökerei egészen a Prágai Nyelvész körig nyúlnak vissza és a korábban említett jakobsoni alapelvek köszönnek vissza benne.

A természetes nyelvelmélet keretein belül a természetesség fogalma az emberi észlelés alapján épül fel, és összefonódik a jelöltség fogalmával. Ebben az elméletben azt tekintik természetesebbnek vagy kevésbé jelöltnek, amit az emberi agy könnyebben észlel. A természetesség nem egy érték, hanem inkább viszony: egy adott skálán X lehet természetesebb, mint Y, attól függően, hogy az univerzális grammatika vagy az adott nyelv sajátosságai alapján értékeljük. Emellett megkülönböztetik a jeggyel ellátott (featured) és a jegy nélküli (featureless), valamint a jelölt (marked) és a jelöletlen (unmarked) formákat. Ezen különbségtétel azon az elven alapul, hogy ami kognitíve és szemantikailag összetettebb, az

erősebben van jelen a szimbolizációban is, és fordítva, ami szemantikailag és kognitíve egyszerűbb, annak a szimbolizációja is egyszerűbb. Más szóval, azok a koncepciók és kifejezések, melyek összetettebbek és gazdagabb tartalommal bírnak, erőteljesebben vannak kódolva a nyelvben. Ellenkezőleg, az egyszerűbb, kevésbé összetett fogalmak és struktúrák kevésbé vannak kódolva.

Számos nyelvben például a többes szám morfológiailag kifejezett, mivel kognitíve és szemantikailag összetettebb, mint az egyes szám. A magyar nyelv is követi ezt a mintát, pl. *asztal* – *asztalok*: az 'asztal' főnév jegy nélküli és egyben jelöletlen változat, míg az 'asztalok' jeggyel ellátott és az erősebben jelölt formát képviseli (Ladányi 1999, Bodó 2012: 8).

Ezen értelmezések és elméleti megközelítések együttesen gazdagították és differenciálták a nyelvészeti vizsgálódásokat, elősegítve a nyelv komplexitásának jobb megértését és értelmezését. Egészen a 70-es évekig a „természetesség” gyakran használt kifejezés volt a nyelvészeti publikációkban, de a tényleges jelentése nem volt tisztázott: „gyakoriság”, „kiszámíthatóság”, „egyszerűség”, vagy „intuitív módon elfogadható” értelemben használták, sőt a jelöletlenség szinonimájaként is.

A természetesség elméletét David Stampe kezdte el kidolgozni a fonológia területén (a természetes fonológiáról bővebben itt: Donegan – Nathan 2013: 431-449). A természetes fonológia modelljét Dressler gondolta tovább és alkalmazta a nyelvváltozásra, valamint a morfofonológiára (Dressler, Mayenthaler, Panagl, Wurzel 1987: 3).

A természetes nyelvelmélet preferenciaelmélet, amely az univerzális elvek alapján vetíti előre, hogy ideális esetben mely struktúrák élveznek előnyt a nyelvben. L. Hjelmslev és E. Coseriu munkája nyomán a nyelvi elemzés öt szintjét különbözteti meg. Ez az elmélet magában foglalja a nyelvi univerzálék, a tipológia, a nyelvi rendszer szintjét, valamint a nyelvi norma (szociolingvisztika) és a beszéd (pszicholingvisztika, pragmatika) szintjeit is. Mindezeket egybekötve az egyes szintek felfoghatók szűrőként: a nyelvi univerzálék közül csak azok kerülnek a nyelvbe, amelyek megfelelnek az adott nyelv tipológiai sajátosságainak, majd következik a nyelvspecifikus kompetencia szűrője, vagyis a rendszerbe illés szintje: a tipológiai sajátosságoknak megfelelő nyelvi univerzálék közül is inkább csak azokat fogadja be a nyelv, amelyek már ismerősen csengenek az adott közeg számára. Ezek után a nyelvi norma és a beszéd szűrője következik, majd újra a nyelvi univerzálék, és így tovább. A nyelv folyamatos változása tulajdonképpen a szintről szintre történő folyamatos körforgás, amely felfogható algoritmusként is.

Az említett öt szint közül a harmadik, vagyis a nyelvspecifikus kompetencia szintje a legkidogozottabb. A természetes morfológia elméletét Dressler, Mayenthaler, Panagl és Wurzel

dolgozták ki a 70-es évek második felében (Гаравалова 2001: 68-71). Bár a természetes nyelvelmélet nem túl elterjedt, aktualitásáról tanúskodik Livio Gaeta 2019 januárjában, a *The Oxford Handbook of Morphological Theory* c. kiadványban publikált *Natural Morphology* c. tanulmánya.

A morfológiai természetességnek, vagyis a természetes morfológiának főbb elvei, amelyek meghatározzák a nyelv változásának irányát, a következők:

- I. A rendszernek történő megfelelés elve (rendszerkongruencia)
- II. A morfológiai osztályok stabilitásának elve
- III. Az egységes kódolás és a transzparencia elve
- IV. A szerkezeti ikonicitás elve
- V. A fonetikai ikonicitás elve

Erről a hierarchiáról az elmélet megalkotói írnak a *Leitmotifs of Natural Morphology* c. monográfiában (Dressler, Mayenthaler, Panagl, Wurzel 1987: 52).

A felsorolt elvek érvényesek minden inflexiós morfológiával rendelkező nyelvre. Olyan univerzális irányvonalakat foglalnak össze, amelyek az ember pszicho-fizikai felszereltségén és a nyelvi kommunikáció legáltalánosabb feltételein alapulnak, és így egyúttal biológiai-társadalmi jellegűek. Közös sajátosságuk a produkció, a percepció és a tárolás feltételeiből, valamint az inflexiós morfológia konstrukcióinak funkciójából adódik. Struktúraépítő hatásukat a nyelvi változások során valósítják meg, meghatározzák a morfológiailag indukált változások irányát. Emellett ezek az elvek különböző 'orientációjuk' ('teleológiájuk') miatt ellentmondhatnak egymásnak, vagyis különböző irányokba terelhetik a változásokat, és egymással ellentétes hatást is kifejezhetnek. Az ilyen egymással ellentétes hatású helyzetekben látható, hogy az egyes elvek különböző erősségűek. Az eredmény egy dominanciahierarchia, ahol az (I) a legerősebb, míg az (V) a leggyengébb, és a konfliktus esetén a viszonylag erősebb elvek érvényesülnek a viszonylag gyengébbekkel szemben: mindig az az elv diadalmaskodik, amely magasabb szinten helyezkedik el a hierarchiában. Ez azzal magyarázható, hogy egy adott nyelv beszélői egyszerűen azokat a morfológiai jelenségeket preferálják, amelyek intuitíve „normálisabbak”, vagyis már ismerősek a számukra. Ez az intuitív normalitás a saját nyelvi tapasztalatoktól, azaz az adott nyelvet jellemző strukturális tulajdonságoktól függ.

A megadott elvek rendszerhez való viszonyának vizsgálatakor kiderül, hogy a rendszerfüggő és a rendszerfüggetlen természetesség szembeállítása nagymértékben leegyszerűsíti a valós feltételeket, de ez mégsem felel meg teljes mértékben a valóságnak, mert figyelembe kell venni a rendszerfüggőség fokozatát is. Tehát annak a kérdése, hogy egy ragozott forma milyen mértékben felel meg a természetesség egy elvének, lépésről lépésre

egyre kisebb mértékben függ a nyelvspecifikus előfeltételektől a rendszerkongruencia és a fonetikai ikonicitás közötti skálán. Például egy többes számú alak rendszerkongruitásának az értékelése szempontjából releváns a teljes inflexiós rendszer, de a szerkezeti inkonicitás értékelésénél például csak az egyes és a többes számú forma szembeállítása számít. A rendszerfüggő és a rendszerfüggetlen természetesség tehát nem két különálló jelenségcsoport: mint a természetesség meghatározása során, ebben az esetben is inkább egy skáláról van szó a „maximálisan rendszerfüggő” és a „minimálisan rendszerfüggő” elvek között.

Felmerül a kérdés, hogy ha a természetes nyelvek inflexiós rendszerei szerkezetükben és fejlődésükben a morfológiai természetesség megfogalmazott elvei szerint vannak meghatározva, akkor miért felelnek meg csak nagyon korlátozott mértékben ezeknek az elveknek, miért nincsenek ideális morfológiai rendszerek? Ez részben az említett természetességi elvek ellentmondásos jellegéből adódik, de különösen fontos az extramorfológiai tényezők inflexiós morfológiára gyakorolt folyamatos hatása is: az inflexiós morfológiai fejlődést nagymértékben befolyásolják a szomszédos komponensei: a szintaxis és a fonológia. Az inflexiós morfológia változik a szintaxis hatására, amikor grammatikai funkcióval rendelkező szavak toldalékokká (magyar *-ban*, *-ben* < *bél* eredete) vagy segédigékké válnak, vagy változik a fonológia hatására, amikor a fonológiai változások morfológiai változásokká válnak. A szüntelen fonológiai változások által az inflexiós rendszer funkcionális megkülönböztetése folyamatosan felbomlanak, és hatásukra újabb nem funkcionális megkülönböztetések jelennek meg. Az újabb és újabb fonológiai módosulások zavarják az inflexiós rendszereket, újabb és újabb morfológiai változásokat idézve elő. A morfológiai változások annyi időt vesznek igénybe, hogy a legtöbb esetben újabb módosulások jelentkeznek a rendszerben, mielőtt a régieket „kijavítanák” (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 93-94).

5. Rendszertől független elvek

Rendszertől független természetességről az általános grammatika szempontjából beszélhetünk. Ez tulajdonképpen az említett jelöltségelmélettel hozható összefüggésbe, mely visszavezethető egészen Jakobsonig.

Egy nyelvben minden kategória, ami morfológiailag jelölt, morfológiai kategóriának minősül. Nyilvánvaló, hogy a morfológiai kódolás mértéke rendkívül változó a világ nyelveiben. Mindazonáltal vannak olyan kategóriák, amelyek preferenciálisan nullaként

vannak kódolva, és ezért fontos, hogy megállapítsuk, mely kategóriák esnek ezen preferencia hatáskörébe.

A szerkezeti ikonicitás/diagrammaticitás elve

A szerkezeti ikonicitás vagy diagrammaticitás elvének lényege a jelölő és jelölt közötti kapcsolat. Ennek a kapcsolatnak 3 szintje van:

1) Jelentésbeli jelöltség – eltérő grammatikai kategóriákban megfigyelhető a szemantikai jelek/markerek különböző hierarchiája, pl. a többes szám jelöltebb, mint az egyes, vagy az alanyeset kevésbé jelölt, mint a többi.

2) Formai jelöltség – eltérő grammatikai kategóriákban megfigyelhető a formai jelek/markerek különböző hierarchiája, pl. or. *зод* (Nsg) – *зоды* (Npl) – *зодов* (Gpl)

3) A harmadik szint a jelentésbeli és formai jelöltségből van levezetve: a kérdés az, hogy formai szinten hogyan tükröződik a szemantikai tartalom? A grammémák jelzik a jelöltség szintjét, amelynek többféle felosztása van. Közülük néhány:

- Maximálisan ikonikus: or. *завод* (Nsg) – *заводов* (Gpl) a szemantikailag több jelentést hordozó *заводов* formailag is jelöltebb, tehát az egyes számú alanyesetű nullvégződésével szemben a két fonológiai szegmensből álló többes számú birtokos esetű végződés.
- Kevésbé ikonikus: pl. or. *волок* (Nsg) – *волоц* (Gpl) csak hangsúlyban tér el, szemantikai különbség van, a formai csak másodlagos.
- Minimálisan ikonikus: pl. angol *person* (Sg) – *people* (Pl) szupletivizmus.
- Nem ikonikus: pl. or. *глаз* az egyes szám alanyesetű alak teljesen egybeesik a többes szám birtokos esetű alakkal.
- Kontraikonicitás: nő- és semlegesnemű szavaknál, pl. or. *комната* (Nsg) – *комнат* (Gpl) szemantikailag jelöltebb a második szó, de kevesebb formai jeggyel rendelkezik (Balázs 2013: 107, Wheeler 1993: 98).

Egységes kódolás és transzparencia

Az egységes kódolás elvére többféleképpen is utalnak: *Humboldt's universal*, *biuniqueness*, allomorfia elkerülése. Az egységes kódolás (azaz az egy alak — egy jelentés) elve a tárgyak konstans percepciójával hozható összefüggésbe. A szerkezeti ikonicitás elvéhez hasonlóan az emberi agy biológiailag adott preferenciáin alapul: az egységes kódolás megkönnyíti a tárgyak állandó percepcióját.

Az egységes kódolás (vagy kétirányú egyedülállóság (two-way uniqueness)) relációs invariancia a jelölő és jelölt között, vagyis A, B és a, b között. Ha A egyedüli módon reprezentálja a-t, és vica versa, továbbá B egyedüli módon reprezentálja b-t stb. A morfológiában ez vagy allomorfiát jelent, vagy poliszémiát. Allomorfia pl. az angolban, ha B-t (pl. 'tevékenységet végző személy') nem egyedülállóan jelöli, vagy b (pl. *garden-er*) és c (pl. *flut-ist*), vagyis az *-er* és *-ist* ragok is a tevékenységet végző személyre vonatkoznak. Az említett esetben c egyedülállóan jelöli B-t (tevékenységet végző személy). Vagy a poliszémia példája, amikor az angol *-ex* prefixum jelölheti egyrészt, hogy 'múltbeli, volt' (pl. *ex-sevice-man*), de jelölheti azt is, hogy 'ki-, valamin kívül eső' (pl. *ex-clude*, *ex-halation*). Összefoglalva az angol *-er* szuffixum nem egyedülállóan jelölhet tevékenységet (*bak-er*), eszközt (*dish-washer*), származást (*London-er*), ugyanakkor a 'tevékenység' és 'eszköz' jelentést hordozhatja más jelölő is (pl. *-ist*, *-ator*). A relációs változatlanosság növeli a jelek megbízhatóságát, mert ki van zárva kétértelműség mind a produkció, mind a percepció folyamatában.

Azonban egy nyelv minél inkább követi a preferenciális egységes kódolás elvét, annál több információ tárolására van szükség, hiszen ideális esetben minden koncepciónak egyenértékűnek kell lennie egy jellel. Ebből kifolyólag az egységes kódolás csak törekvési irány, tendencia lehet egy nyelvben. Ezek közé a tendenciák közé sorolható például a szinonimák elkerülésére való törekvés, a homonímia vagy a poliszémia elkerülésére való törekvés stb. (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 111-114).

Az átláthatóság, vagyis a transzparencia elve szerint egy nyelvi egység akkor transzparens, ha engedelmeskedik a kompozicionalitás elvének (míszertint egy összetett kifejezés jelentését az összetevőinek jelentése és az összetétel módja határozza meg), valamint morfolaktikailag átlátható (azaz a szótag- és morfémahatárok egybeesnek).

A morfológiai motiváció a morfolaktikai transzparencia esetében a legdiagrammatikusabb, ha a perceptuális, morfológiai szegmentáció zavartalan a szóalapban és toldalékban egyaránt. Pl. ha a szemantikai kompozicionalitást (A+B)-vel jelöljük, a morfolaktikai kompozicionalitást pedig (a+b)-vel, akkor az angol *read-er* szóról elmondható, hogy sem a fonológiai szabályok, sem a morfológiai szabályok nem homályosítják el a morfológiai határt a szó és a szuffixum között: (A (olvasni jelentés) + B (tevékenységet végző egyén jelentése)) = (a (az olvasni szimbóluma a kódolásban) + b (a tevékenységet végző szimbóluma a kódolásban)). Egy elképzelt diagrammatikus skálán ez az egyszerű összetétel mutatja a legmagasabb szintű természetességet. Ugyanerre az esetre példa a bolgár *градина – градинар* 'kert – kertész', a szerb *prevod – prevodač* 'fordítás – fordító' vagy az orosz *библиотека – библиотекарь* 'könyvtár – könyvtáros'.

A toldalékolás kevésbé diagrammatikus abban az esetben, amikor a fonológiai és morfológiai szabályok következtében megváltozik egy fonéma a szótőben vagy a toldalékban, ezzel ködösebbé téve a köztük lévő határt, pl. *electric* – *electric-ity* (/k/→/s/).

A morfotaktikai határokat illető homályosság még fokozottabb szintjét mutatja, amikor egy morfológiai vagy morfológiai szabály összeolvasztja a szótő záróhangját és a szuffixum kezdőhangját, mint az olasz *lettore* 'olvasó', ahol a szótőzáró (item-final) /g/ egybeolvad a szuffixum kezdő /t/-jével. Itt nincs világosan érzékelhető morfémahatár. Részleges vagy teljes szuppletivizmus kapcsán még árnyaltabb a helyzet a transzparencia szempontjából (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 102-103).

Fonetikai ikonicitás

A fonetikai ikonicitás elve értelmében azok a rendszerek a preferáltak, amelyben adott kategóriák egységes fonetikai jegyeket hordoznak, vagyis olyan rendszereket részesít előnyben, amelyekben bizonyos kategóriákat azonos fonetikai jegyekkel kódolnak (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 93). Ilyenek pl. a hangutánzó vagy hangulatfestő szavak: *fűtörészik*, *zűmmög*, *pepecsel*, *sompolyog* stb. Ez az elv a teljesség kedvéért kerül említésre, a kutatásban tárgyalt változásokat érintően nem találtam a hatásának nyomait.

6. Rendszertől függő elvek

Rendszerkongruencia

A rendszerkongruencia elvét illetően, többek között, adott paradigmák ragozási alakjai közötti mennyiségi és formai különbségekről van szó. Egy adott ragozási rendszer fő jellemzője az a körülmény, hogy hány különálló paradigmában van különböző forma, és hogy ezek a formák milyen differenciációs vagy szinkretizmussémát ábrázolnak. A differenciációs vagy szinkretizmussémák térképe a rendszerbe való illeszkedés, vagyis a kongruencia egyik tényezője a nyelvben. Ennek az elvnek az értelmében a ragozási rendszer abba az irányba módosul, amely irányban a már eleve domináns elemek még dominánsabbakká válnak, a rendszerbe nem illő elemek pedig egyszerűen kikerülnek belőle (Хенчел 1991: 33-36).

Rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok, vagyis a rendszerkongruencia tényezői:

- a) Kategóriális rendszerek és kategóriák előfordulása: szám, személy, mód, szemlélet stb.

- b) Alapforma (szó) ragozódik vagy a tő ragozódik?
- c) Különálló vagy összevont a kategóriák jelölése a szimbolizációban, pl. or. *стол-ов* (asztal + G. Pl.), de *asztal-ok-at* (asztal + Pl. + A.)
- d) A megkülönböztetés módja és a különbségek mennyisége a paradigmán belül
- e) A kategóriarendszert érintő markertípusok, pl. német névszói kategóriák jelölése nemcsak szuffixumokkal történhet, hanem umlauttal és névelővel is: N. Sg. *die Maus*; D. Sg. *der Maus*; A. Pl. *die Mäus-e* stb.
- f) Ragozási osztályok megléte vagy hiánya

A felsorolt paraméterek alapján egyes esetekben, mint pl. a török névszóragozás, a struktúra teljesen egységes: minden főnév esetében ugyanazok a kategóriák fordulnak elő, minden esetben egy alapforma ragozódik, minden főnév esetében minden kategóriát külön jelölnek stb. A helyzet teljesen más a német névszóragozást illetően, melyre az e) pontban említett példa is utal. A német főnévragozásban előfordul egy alapalak ragozása és a törőragozás is, vagy a már említett többes szám esetében sincs egységesség: szuffixum használata a *die Frau – die Frauen* főnév kapcsán, umlaut a *die Mutter – die Mütter* kapcsán, vagy névelő a *der Igel – die Igel* esetében. Vagyis az egy szófajcsoportot illető ragozási rendszer sem feltétlenül egységes (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 63-64).

A rendszert meghatározó szerkezeti tulajdonságoknak rendszerstabilizáló hatásuk van. A nem egységes struktúrájú ragozási rendszerek mindig az egységesség és rendszerezés felé közelítő tendenciát mutatnak, a rendszerrel össze nem egyeztethető morfológiai jelenségek fokozatos dekompozíciójával. Az ilyen dekompozíciók miatt a bonyolultabb, nem funkcionális megkülönböztetések eltűnnek a ragozási rendszerből. Wurzel egyik példája erre a középfelnémet nyelv igéi, melyek esetében a személyt és a számot, valamint az igeidőt egymástól különálló szimbólumokkal jelzik. A gyenge igék esetében egy dentális szuffixum jelzi az idő kategóriáját, az erős igék esetében pedig az ablaut. Mindkét esetben flexiók jelzik a személy és szám kategóriáját. Az újfelnémetben a helyzetük igen hasonló, két ponton mégis különbözik. Először is az ablautsorban legfeljebb három magánhangzó fordulhat elő az erős igék esetében (preterite indicative), melyek már magukban hordozzák a személyre és a számra való vonatkozást is (*bieten* 'felajánlani' 1sg *ich bot*, 2sg. *du büte*, 1pl. *wir buten*). Másodszor pedig jelentősen nagyobb mértékben fordulnak elő különböző személyragok jelen és múlt időben is, mi több, ezek a flexiók nemcsak személyt és számot, hanem igeidőt is jelölnek (jelen idejű 2sg. *du biet-est* – múlt idejű 2sg. *du büt-e*). A középfelnémet és az újfelnémet helyzetet összehasonlítva a következők szögezhetők le. A középfelnémetben a személy/szám és az igeidő kategóriáját az ablaut és a flexiók részleges kombinációjával jelölik. A ragozási rendszerben

való ritka előfordulásuk miatt ez a kettős, kombinált kategoriális jelölés nem rendszerkongruens, következésképpen először az erős igék múlt idejű mássalhangzóit egységesítették azzal, hogy az ablaut tisztán az ige időkategóriájának a jelölésére szolgált (bieten – *ich bot, du botest, wir boten*). Mindezen túl a jelen és múlt idejű felxiók helyzete is egységesült, mivel az újfelnémetben már csak a személy és a szám kategóriájának a jelölésére szolgálnak (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 66-67).

Az említett példa arról tanúskodik, hogy azok a morfológiai jelenségek, melyek nem felelnek meg a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságoknak, más szóval kevésbé rendszerkongruensek, háttérbe szorúlnak és lebomlanak: az olyan ragozási paradigmák, inflexiók formák és markerek, melyek zavarják a rendszerszerűséget és az egységet, eltűnnek a nyelvből. Mivel a nem egységes struktúrájú inflexiók rendszerekben mindig a nem rendszerkongruens morfológiai jelenségek tendenciái tartanak a kiveszés felé, a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok határozzák meg az inflexiók rendszer fejlődési irányát. A rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok tiszteletben tartásával mennek végbe a morfológiai változások, de nincs olyan morfológiai változás, amely a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok változását idézné elő. A rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok ellenállnak a morfológiai változásnak. A rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok diakrón változását az extramorfológiai, többnyire fonológiai okok indukálják, a nyelvváltozás keretében a morfológia nem „önállóan cselekszik”, csak reagál. A rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságokban bekövetkező új módosulás elterjedésének a mértéke már morfológiailag is indukált, vagyis a morfológiai változás a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságokkal operál, de önmagában nem generál újakat. Ebből a szempontból megállapítható, hogy a morfológiai változások nem „tervszerűek”, hanem véletlenszerűek, nem a morfológiai természetességtől, hanem főként fonológiai változásoktól indukáltak. Tulajdonképpen ez a jelenség szolgál magyarázatul arra a kérdésre is, hogy miért nem léteznek ideális morfológiai rendszerek (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 69).

Ragozási osztálystabilitás

A morfológiai vagy ragozási osztályok stabilitása a nyelvi rendszertől függ. A morfológiai rendszer a saját fejlődése során olyan osztályokra törekszik, amelyek világos szemantikai és fonológiai motivációval, valamint implikációs sémákkal rendelkeznek (Dressler 1989: 70-72).

A szó lexikai egységként való értelmezéséről elmondható, hogy a szemantikai és fonológiai struktúra kölcsönhatása határozza meg; ez a két interakcióban lévő oldal alkotja a szót. Ezzel szemben az inflexiós-morfológiai tulajdonságaik, azaz a ragozási osztályhoz való tartozásuk nem konstitutív, hanem inkább valamiféle kísérő feltételként működik. Sok flektáló nyelvben is, de különösen minden szigorúan agglutináló nyelvben, egyáltalán nincsenek különböző ragozási osztályok (pl. török főnévragozás). Valójában a(z inflexiós-) morfológiai tulajdonságok nem mások, mint műveleti útmutatások a szavak mondatok képzéséhez való használatához, vagyis az ismeretük elengedhetetlen egy nyelv használatához. Ezek a morfológiai tulajdonságok függenek a tőlük függetlenül létező extramorfológiai tulajdonságoktól, melyek meghatározzák a szavakat. Ebből kifolyólag a morfológiai tulajdonságok hajlamosak a fonológiai és/vagy szemantikai-szintaktikai tulajdonságoktól való függésre is. Ezek a tulajdonságok magukban foglalhatják a szó alapalakjának 'végződését' vagy a szóalap morfémájának magánhangzóját; a szemantikai-szintaktikai tulajdonságok magukban foglalhatják a nyelvtani nemet vagy olyan jellemzőket, mint a „személy”, az „élettelenség” a főnév esetében vagy a „modalitás” az ige esetében stb.

Az alapformák extramorfológiai tulajdonságaitól való morfológiai függés mindig implikatívan működik, pl. ha egy orosz főnév *a*-ra végződik, akkor az egyes számú birtokos esetű végződése *-i* lesz, az egyes számú részes esetű végződése pedig *-e*, vagy ha egy bolgár ige imperfektum egyes szám első személyben az *-ux* végződést kapja, akkor ugyanezen igeidő többes szám első személyű végződése *-uxme* lesz stb. Ha az extramorfológiai tulajdonságok alapján nem lehet egyértelmű következtetést levonni az implikációs sémát illetően, akkor más morfológiai tulajdonságok szolgálnak rá alapul, pl. ha egy német többes számú főnév *-er-re* végződik, akkor az umlat is megjelenik a többes számban (feltéve, hogy a szótó magánhangzója engedelmeskedik az umlaut szabályának), pl. *Kalb*: többes szám alany esetben *Kälb-er*, egyes szám birtokos esetben *Kalb-es*.

A ragozási paradigmákat valójában az implikativitás tartja össze. A nagyon szuppletív esetektől (pl. a *jön* ige felszólító módja a *gyere*, vagy az orosz *человек – люди* egyes és többes számú alak stb.) eltekintve nincsenek olyan ragozási paradigmák, amelyek ne lennének strukturáltak olyan implikációs sémák alapján, amelyek egyedi szavakon túlmenően is érvényesek. Ezek az implikációs sémák kapcsolják össze a paradigmák ragozott alakjait. Mivel a fent említett implikációs sémák határozzák meg a paradigmák struktúráját egy nyelvben, az elmélet kidolgozóik implikációs paradigmastruktúra-feltételeknek nevezik őket. Ezek a paradigmastruktúra-feltételek hozzájárulnak ahhoz, hogy a természetes nyelvek tanulhatók és használhatók legyenek a nyelvet tanulók és használók számára, még akkor is, ha számos

ragozási osztály létezik a nyelvben. Azok a szavak, amelyeknek a paradigmái ugyanazokat a paradigmastruktúra-feltételeket követik, egységes ragozási osztályokat (vagy részleges osztályokat) alkotnak. A paradigmastruktúra-feltételek paradigmákat strukturáló hatása azonnal megmutatkozik, amikor más nyelvekből kölcsönzött szavak kerülnek bele egy nyelvbe. Például, oroszul a *драма* „dráma”, amely ugyanazt a fonológiai tulajdonságot mutatja, mint a *собака* „kutya” által bemutatott típus, azaz az *-a* végződést, "automatikusan" le van fedve a megfelelő paradigmastruktúra-feltétellel, amely integrálja azt az orosz ragozási rendszerbe (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 76-78).

A legtöbb flektáló nyelv esetében általában nem esnek egybe az extramorfológiai tulajdonságok és a ragozási osztályok, gyakran két vagy több ragozási osztály is tartalmaz olyan szavakat, amelyek ugyanazokkal az extramorfológiai tulajdonságokkal rendelkeznek. Az ilyen ragozási osztályokat kiegészítő osztályoknak nevezzük. Jó példát szolgáltatnak erre a német főnevek, ahol négy kiegészítő osztály van jelen egymás mellett, lásd. pl. *Kino - Kinos, Fresko - Fresken, Cello - Celli és Schema - Schemata*. Az *-en* végződéssel képzett többes számú alakok gyakran átkerülnek az *-s* végződéssel képzett többes számú alakok ragozási osztályába, pl. *Arom-en – Arom-as, Viol-en – Viol-as* stb., de nem találni példát a fordított esetekre, pl. *Kino-s – *Kin-en*. Ezen felül a nyelvbe újonnan bekerült szavak mind az *s*-ragozási osztály elemeit gazdagítják tovább: *Pizza-s. Ufo-s* stb. Az *-i* és *-ta* végzésekkel alkotott többes számú alakok csak variánsok az *-s* és *-n* végződéssel képzett alakok mellett. Elmondható, hogy az *s*-többes számú alak „normálisabbnak” tűnik a beszélők számára, mint az *n*-többes számú alak, és az utóbbi is „normálisabb” a maradék kettő formához képest. Ezekből a típusú szavakból nagyjából 100 tartozik az *s*-többes számú alakok közé, nagyjából 20 az *n*-formák csoportjába, 15 esetben lehetséges az említett variációk közül mind a kettő, és végezetül csupán 15-15 forma sorolható az *i*- és *ta*-típus csoportjába. Ezek alapján megállapítható, hogy a mennyiségi összefüggések a meghatározóak az egymással versengő kiegészítő osztályokkal kapcsolatosan (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 78-79).

Tehát a különböző normalitású, egymást kiegészítő osztályok ilyen konstellációiban (amely bővelkedik a nyelvekben) többféle paradigmastruktúra-feltételek érvényesek az egységes extramorfológiai tulajdonságokkal rendelkező szavakra. A paradigmastruktúra-feltételek azonban nem egyenértékűek. A leggyakrabban használt állapot egyértelműen felülmúlja a másikat vagy másokat. Nagy hatókörének köszönhetően a domináns paradigmastruktúra-feltételt a beszélők „normálisabbnak” tekintik, míg a másik vagy mások valamilyen mértékben eltérőnek tűnnek a „normálistól”/kevésbé „természetesek” a beszélő számára.

Az ilyen nagyon gyakori eseteken kívül a kiegészítő osztályoknak vannak olyan konstellációi is, amelyek esetében a versengő ragozási osztályok nem különböznek normalitásukban, azaz egyik versengő paradigmastruktúra-feltétel sem dominál a másik vagy mások felett. Ilyen konstelláció alakul ki, ha két ragozási osztály ugyanazon extramorfológiai tulajdonságokon alapul, és közel azonos mértékben használják őket, így a beszélő számára egyformán normálisnak tűnnek: egyenértékűek.

Attól függően, hogy milyen típusú paradigmastruktúra-feltételek érvényesek a megfelelő ragozási osztályokra, meghatározható a ragozási osztályok stabilitása. A stabil ragozási osztályok olyan osztályok, amelyek paradigmái követik egy paradigmastruktúra-feltétel implikációs sémáját, amely kizárólag a megfelelő extramorfológiai tulajdonságokkal rendelkező szavakra vonatkozik, vagy uralja azokat. Ezért vagy egyáltalán nincsenek kiegészítő osztályok, mint például az orosz *собака* „kutya” típusok, vagy kevésbé használt kiegészítő osztályok, mint például a német *Kino* „mozi”. Azok a stabil osztályok, amelyeknek nincsenek kiegészítő osztályai, minden egyes szót magukban foglalnak a nyelvben a megfelelő konstitutív extramorfológiai tulajdonságokkal; ezért csak neologizmusokkal bővíthetők. Azonban azok a stabil osztályok, amelyek rendelkeznek kiegészítő osztályokkal, mind neologizmusokkal, mind a megfelelő kiegészítő osztályokból történő átvitelekkel bővíülhetnek.

Az instabil ragozási osztályok (unstable inflectional classes) olyan osztályok, amelyek paradigmái olyan implikációs sémát követnek, amelyek nem egyeznek meg azokkal a paradigmastruktúra-feltételekkel, amik dominánsak az adott szavak extramorfológiai tulajdonságait illetően, lásd német *Fresko*, *Cello*, *Schema*. Mi több, az instabil osztályok olyan inflexiós osztályok, amelyekben a domináns paradigmastruktúra-feltételeket egyszerűen hatályon kívül helyezik. „It does not hold, although it should do so „normally”” (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 80-81). Az instabil ragozási osztályok szavakat veszítenek azoknak a megfelelő stabil kiegészítő osztályokba történő átkerülése révén.

A stabilitásközömbös ragozási osztályok (stability-indifferent inflectional classes) olyan extramorfológiai tulajdonságokkal rendelkező osztályok, amelyekben hiányzik a domináns paradigmastruktúra-feltétel, ezért egymás mellett használják a kiegészítő osztályokat.

Az instabil kiegészítő osztályokból a stabil kiegészítő osztályokba való átmenetek általában nem egyszerre, az egész osztály átvitelével történnek, hanem inkább szavanként. Ezeket az átmeneteket nem lehet az inflexiós szabályok rendszerének változásaként értelmezni (a ragozási szabályok dekompozíciójaként), hanem inkább a konkrét, érintett szavak lexikális reprezentációinak változásaként kell tekinteni rájuk. Ennek megfelelően feltételezhetjük, hogy

a „normálisnak” tekintett stabil ragozási osztály szavaihoz a szókészletben nincs kifejezett ragozási osztálymeghatározás. A szavak abba a ragozási osztályba kerülnek, amelyet automatikusan az uralkodó paradigmastruktúra-feltétel rendel hozzájuk. Azonban az instabil ragozási osztályokhoz tartozó szavak esetében a domináns paradigmastruktúra-feltétel alkalmazását meggátolja az eltérő morfológiai tulajdonságok határozott számításba vételével, pl. az *n*-képzésű többes számú német *Fresko* szó esetében. Ahogyan látható, ezek a jellemzők egyidejűleg befolyásolják, hogy melyik paradigmastruktúra-feltétel érvényes az adott szó esetében. Ezen a módon az inflexiós osztály váltása egyszerűen az adott szó ragozási osztályának megfelelő specifikációjának dekompozícióját jelenti a szókészletben. Ha az domináns paradigmastruktúra-feltétel alkalmazását már nem gátolja tovább semmi, akkor a szó a továbbiakban annak fog engedelmeskedni. Az uralkodó paradigmastruktúra-feltételek tehát elősegítik a kvantitatíve domináns ragozási osztályok kiterjesztését az inflexiós rendszeren belül. Ezért ezeket a ragozási osztályokat előnyben részesítik az általánosítás előfeltételeinek kedvezőbb szempontjából az inflexiós rendszerben. Hosszú távon az uralkodó paradigmastruktúra-feltételek hajlamosak szigorú kapcsolatot létrehozni az inflexiós osztálytagság és a szavak fonológiai és/vagy szemantikai-szintaktikai tulajdonságai között. Az inflexiós rendszerek az inflexiós osztályok struktúráját formálják, és megakadályozzák az inflexiós osztályok számának túlzott megnövekedését. A domináns paradigmastruktúra-feltételek meghatározzák az osztályváltások irányát az inflexiós rendszerben.

Az a rendszerfüggő morfológiai természetesség, amit a ragozási osztályok stabilitásának neveznek, olyan ragozási rendszert preferál, amelyben a ragozási osztályok struktúrája a szó extramorfológiai tulajdonságain alapul, ezért függetlenül motivált. Az ilyen rendszerek szisztematikus struktúrával rendelkeznek tekintetbe véve a szavak extramorfológiai és morfológiai tulajdonságait (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 80-81).

Ha egy adott ragozási osztály stabil, akkor a paradigmájukhoz tartozó markerek is stabilak a ragozási rendszerben. A stabil markerek a szavak instabilból stabil ragozási osztályba való átkerülésével terjednek.

Ahogy az köztudott, egy kategoriális marker elterjedhet az inflexiós rendszerben úgy is, hogy a szó meglevő ragozási osztályba való tartozása nem változik meg, azaz az egyes markerek átkerülhetnek egyik osztályból a másikba is. Ez többnyire igaz a stabil inflexiós osztályok markereire, amelyek szintén előfordulnak nem stabil inflexiós osztályokban is. Így magasabb fokú stabilitást mutatnak, mint a stabil inflexiós osztály egésze, ezért „szuperstabil” markereknek nevezhetők. A szuperstabil markerek hajlamosak arra, hogy „eltérően” viselkedjenek az inflexiós paradigmától, és függetlenül terjedjenek gyorsabban és átfogóbban,

mint azok az inflexiós osztályok, amelyekhez tartoznak. Ahogy láttuk, az osztályváltások a kiegészítő osztályok között fordulnak elő, azaz a szó alapformájának közös extramorfológiai tulajdonságai alapján. Ebben az értelemben ezek a közös tulajdonságok kiindulási pontot jelentenek arányos analógiákhoz, de nem feltétlenül csak kiegészítő osztályokban terjednek tovább. Azok az esetek, amikor a szuperstabil markerek már olyan ragozott alakokhoz kapcsolódnak, amelyek rendelkeznek a megfelelő kategoriális jellemzőkkel, azt illusztrálják, hogy egy marker terjedését a nem arányos analógia (non-proportional analogy) határozza meg. Az egyes markerek nem arányos analógiát követnek, és nem veszik számításba a lexikai alapformát. A szuperstabil markerek elterjedését az inflexiós rendszerekben a „lavinaeffektus” jellemzi: egy marker átterjedése egy inflexiós osztályra tovább növeli annak stabilitási fokát, ami javítja az előfeltételeket a további ragozási osztályokban való elterjedéshez (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 82-83).

Ha egy inflexiós rendszer kizárólag stabil inflexiós osztályokat tartalmaz, osztályszerkezete maximálisan természetes, ilyen rendszerek azonban meglehetősen ritkán fordulnak elő. Éppen ellenkezőleg, sok inflexiós rendszerben halmozódott fel nagyszámú instabil inflexiós osztály. Alapvetően az instabil és a stabilitásközömbös inflexiós osztályok azokból a diakronikus változásokból származnak, amelyek neutralizálják az inflexiós osztálytagság alapjául szolgáló szótulajdonságokat. Főként fonológiai változások jellemzik ezt a jelenséget. Pl. a latin N. Sg. alakjainak *o*- és *u*- deklinációja esetében a *horus* „kert” és *tribus* „törzs” szavaknál egy ólatin hangváltozás a szóvégi *'s'* előtt álló *'o'* hangot *'u'*-ra változtatta (ólatin *amicos* > latin *amicus*). A hangváltozás előtt mind a két ragozási osztály (*-os* és *-us*) stabil volt, a változás után viszont az *o*-deklináció továbbra is stabil maradt, ellenben az *u*-deklináció instabillá változott. A fonológiai jellegű változásokon kívül a szavak szintaktikai-szemantikai tulajdonságainak semlegesítése is eredményezheti az inflexiós osztályok változását abban az esetben, ha éppen ezek a tulajdonságok fontosak az inflexiós osztályhoz való tartozásuk meghatározásának a szempontjából (pl. nemek semlegesedése révén). Egyes morfológiai változások is eredményezhetik egy ragozási osztály stabilitásának a változását, ugyanúgy neutralizáció következtében.

Minden példaként felhozott esetben (lásd. Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 83-84.) ugyanaz az eljárás tehető felelőssé a neutralizáció általi instabil ragozási osztályok eltávolítását illetően, még hozzá a szavak átkerülése egy stabil kiegészítő osztályba. A szavak osztályát illetően a kiegészítő osztály közös extramorfológiai tulajdonsága továbbra is releváns marad.

A régi helyett új extramorfológiai tulajdonságokhoz való viszonyulás a német *preterite-present*-ben is előfordul. Az ehhez a kategóriához tartozó ragozási osztály, amely magába foglalt egy *t*-végződés nélküli alakot egyes szám harmadik személyben (*er kann – er arbeitet*), elvesztette a specifikus perfektív jelentéskomponensét, így elveszett az az extramorfológiai tulajdonság is, ami alapjául szolgált a ragozási osztály létezésének/stabilitásának. A középfelnémetben a *preterite-present* kategória már egy instabil kiegészítő osztály, amelyet gyenge igék alkotnak. Mégis, bizonyos, többé-kevésbé véletlenszerű diakronikus változásoknak köszönhetően hat középfelnémet ilyen ige modalitással rendelkezik (*können* 'tudni', *dürfen* 'szabad', *mögen* 'kedvelni', *müssen* 'kell', *sollen* 'kell', és *türren* 'merészlni'); a másik három ige nem modális (*gönnen* 'megenged', *tilgen* 'alkalmas' és *wissen* 'tudni'). Ennek megfelelően hamar a modalitás vált a ragozási osztályt meghatározó extramorfológiai motivációvá, és a nem modális igék kikerültek ebből az inflexiós osztályból.

Összességében elmondható, hogy az instabil és stabilitásközömbös ragozási osztályok felbontására irányuló tendencia látható, mégis a ragozási osztályokkal rendelkező nyelvekben rengeteg az instabil vagy stabilitásközömbös osztály, amelyeknek a motivációja nem teljesen világos. A morfológiai változások következtében nem csak instabil ragozási osztályok bomolhatnak fel. Egy osztály alapjául szolgáló extramorfológiai tulajdonság neutralizációja következtében – akár fonológiai változással indukálva is – hirtelen sok szót felölelő stabil ragozási osztályok is világos motiváció nélkül maradhatnak. Ezzel szemben a diakrón folyamatok, melyek az instabil ragozási osztályok felbontására irányulnak, sokkal lassabbak, ezért mire lezárulna egy instabil inflexiós osztály „felszámolása”, már újabbak jönnek/jöhetnek a helyére (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 86).

Ragozási osztálystabilitás vs. szerkezeti ikonicitás

Az additív markerekkel ellátott inflexiós formák természetesebbnek mondhatók a szerkezeti ikonicitás szempontjából, mint a módosító markerek. Az inflexiós osztálystabilitás szempontjából viszont egy stabil osztályhoz való tartozás természetesebb, mint egy instabil osztályéhoz. Hogy a szerkezeti ikonicitás és a ragozási osztálystabilitás konfliktusa esetén melyik érvényesül, azt legjobban egy olyan eset szemlélteti, amikor egy additív markerekkel rendelkező instabil ragozási osztály „versenyez” egy módosító markerekkel rendelkező instabil ragozási osztállyal (pl. lásd. Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987: 87). Az ilyen összehasonlításokból az tűnik ki, hogy a stabil ragozási osztály a domináns, még akkor is, ha szerkezeti ikonicitás alacsonyabb fokát mutatja.

7. Wheeler hierarchiája

A teljesség kedvéért nem hagyhatom ki a Wheeler által felvetett problémákat és az általa javasolt felosztást sem.

A természetes morfológia elméletén belül alapvető fontosságú az elvek hierarchiába rendezése. A természetes morfológia azt igyekszik megmutatni, hogy a strukturalista, tipológiai és szemiotikai megközelítések a morfológiai szerkezet és fejlődés terén nem csupán különálló alternatívák, hanem sokkal inkább különböző aspektusok, amelyek ugyanazokat a morfológiai mintázatokat és változásokat tárgyalják. Mivel sokszor megjegyezték, hogy egyes változások úgy tűnnek, hogy különböző, potenciálisan ellentmondásos elveket tükröznek, a természetes morfológia célja az elvek oly módon való rangsorolása, hogy az elméletileg koherens és empirikusan igazolható legyen. Mivel előfordul, hogy maguk az elvek ellentmondanak az általuk jósolt eredményekben, meg kell találni, hogy melyik elv a valóban dominánsabb, amikor potenciálisan kölcsönhatásba lépnek egymással.

Mayerthaler és Wurzel által javasolt hierarchia motivációja számos szempontból vitathatatlan. A fonetikai ikonicitás legutolsó, V. helyet elfoglaló pozíciója nyilvánvaló. A fonetikai ikonicitás hatóköre legjobb esetben is nagyon korlátozott (a nyelv szemantikai kategóriáihoz viszonyított jelenségek csekély száma miatt), és soha nem is nyilvánították többnek, mint egy meglehetősen gyenge tendenciának. A rendszerfüggő elvek (I-II) dominanciája a többi fölött (amelyek rendszerfüggetlenek) jól megalapozott. Az említett cikkben Wheeler nem foglalkozik a hierarchia első két elvével, ezeket elfogadja. Érdekes meglátásai vannak azonban a szerkezeti ikonicitás és az egységes kódolás, transzparencia elveivel kapcsolatban.

Annak érdekében, hogy empirikusan alá lehessen támasztani a III. elv dominanciáját a IV. felett, példákat kell találni arra, hogy az egységes kódolás vagy a transzparencia előnyben részesül a szerkezeti ikonicitás rovására, például egy kontraikonikus séma kiterjesztésével az egységesebb kódolás érdekében. Az III. és IV. elv közötti kapcsolat empirikus tesztje diakronikus példát igényel, ahol az ikonicitás és az egységes kódolás kölcsönhatását lehet látni, és (ha lehet) olyan példát, ahol a rendszerfüggő I. és II. elveknek nincs konkrét hatásuk. Egy ilyen esetet szemléltet a vulgáris latin jelen idejű kötőmódú egyes számú alakok történetén, amelyek a rendszeres hangváltozás eredményeként kontraikonikusá váltak (Wheeler 1993: 100-107).

Wheeler megfelelő indoklásra alapozva a hierarchia következő felosztását javasolja:

I. Rendszerkongruencia

- II. Osztálystabilitás
- III. Kontraikonicitás elkerülése
- IV. Egységes kódolás és transzparencia
- V. Szinkretizmusos jelöltség
- VI. Szerkezeti ikonicitás
- VII. Fonetikai ikonicitás

Wheeler példájából az derül ki, hogy az egységes kódolás elve nem feltétlenül erősebb a kontraikonicitás elkerülésére való törekvéstől. Úgy véli, hogy valós különbség van a globálisan nem természetes kontraikonicitás és a szerkezeti ikonicitás többi verziója közt (maximális, minimális, nem ikonikus szimbolizáció), amelyek relative „természetesnek” mondhatók. Amellett érvel, hogy a szerkezeti ikonicitás elvét szét kell választani, és a kontraikonicitás elkerülésére való törekvésnek a III. helyre kell kerülnie a hierarchiában.

Ezeket túl javasol még egy elvet, amelyet véleménye szerint az elmélet kidolgozói figyelmen kívül hagytak, még hozzá a szinkretizmusbeli jelöltség elvét. A szinkretizmusos jelöltség elve értelmében az olyan morfoszintaktikai kategóriák szinkretizmusai élveznek előnyt, amelyek szemantikailag jelöltebbek, ellentétben a kevésbé jelöltekkel.

8. Gaeta a természetes morfológiáról

A természetes morfológiáról szóló cikkében Livio Gaeta átfogó feltárást ad a természetesség fogalmáról és annak fontosságáról a nyelv szerkezetének és fejlődésének megértésében. Gaeta cikke nemcsak a természetes morfológia világos meghatározását kínálja, hanem példákkal illusztrálja a nyelvi elemzésben való alkalmazását. Gaeta véleménye szerint a természetes morfológia teóriája egy episztemológiailag jól megalpózott elmélet, annak ellenére, hogy vannak hiányosságai, posztulátumokkal és következtetésekkel (postulates and corollaries) világos előrejelzéseket ad a nyelvi szerkezetekről. Ennek ellenére a természetes morfológia első modelljét sok kritika érte, mert nem bizonyult megfelelőnek egyes jelenségek értelmezésére, valamint különösen rosszul kezelte a nyelvspecifikus kivételeket. Az 1987-ben megjelent *Leitmotifs of Natural Morphology* c. könyv már az elmélet egy alaposabban kidolgozott és jobban működő változata. Mint már említettem, a természetes morfológia nem túl népszerű és azóta is érik kritikák, de a jelentősége vitathatalan, hiszen szinte egyedülálló abban a tekintetben, hogy jól kidolgozott kerettel rendelkezik a nyelvek történeti szempontú vizsgálatához. Gaeta összefoglalása szerint az elmélettel a 80-as évek óta találkozni

konferenciákon és workshoppokon, ennél fogva minden kétséget kizáróan érdemes a figyelemre.

Gaeta kitér a természetes morfológia funkcionális jellegére, valamint a kognitív gyökereire is. Alaposan összefoglalja az elmélet alapjait, kifejti Peirce jelöltség elméletét, amely a szerkezeti ikonicitás elvének az alapja, részletezi a természetesség általános paramétereit, a transzparencia fokozatait, ezeken kívül részletesen kitér a rendszertől függő természetességre is. Gaeta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mi az, ami valójában mozgatja a nyelvet. Amellett érvel, hogy az olyan fogalmak, mint az elem- és típusgyakoriság, vagy a nyelvi gazdaságosság, önmagukban nem elegendőek a nyelv működésének mély megértéséhez, hanem inkább a természetesség tüneteinek kell tekinteni őket. Gaeta cikkének egyik erőssége a morfológia alapvető fogalmainak alapos kezelése, a több különböző nyelvből származó változatos példa említése pedig még gazdagabbá teszi a cikket széleskörűen illusztrálva ezáltal a különböző nyelvek változatos morfológiai rendszereit.

Gaeta az egész cikk során a kognitív és kommunikációs tényezők szerepét hangsúlyozza a morfológiai minták formálásában. Meggyőzően érvel amellelt, hogy a nyelvi formák nem statikus entitások, hanem dinamikus elemek, amelyek mind belső kognitív folyamatokra, mind külső kommunikációs igényekre válaszolnak.

Gaeta cikkének egy másik figyelemre méltó aspektusa a morfológia diakrón dimenziójának figyelembevétele. Történeti morfológiai változások esettanulmányain keresztül Gaeta mutatja meg, hogyan alakulnak ki az idők során a nyelvi analógiák, a regularizáció és a lexikalizáció folyamatain keresztül. Ezek a történeti betekintések gazdagítják a nyelvi változásokat irányító mechanizmusok megértését.

Összességében Livio Gaeta cikke a természetes morfológiáról értékes adalékokkal szolgál a további kutatásokhoz. A kulcsfontosságú fogalmak átfogó lefedése és az élelítő elemzések egyaránt hozzájárulhatnak a természetes morfológia szélesebb körben való elterjedéséhez (Gaeta 2019: 244-264).

9. A Garavalova a bolgár nyelv természetességéről

A természetes morfológia iskolája és a bolgár morfológiai rendszer c. monográfia 2003-ban jelent meg Szófiában (Garavalova 2003). Ilijana Garavalova ezzel a munkájával egy olyan átfogó leírást és elemzést publikált bolgár nyelven, amely magyar nyelven a mai napig nem született annak ellenére, hogy egyes magyar nyelvészek figyelmét is felkeltette a természetes morfológia.

Garavalova monográfiája két részből áll, melyek közül az első bámulatos részletességgel foglalja össze az elmélet lényegét, különválasztva egymástól a rendszertől függő és a rendszertől független természetességet, valamint a természetes morfológia tipológiai aspektusait. A második részben a „természetesség” fogalmának tisztázása után rátér a bolgár morfológiai rendszer átvizsgálására a természetes morfológia elméleti keretén belül.

Garavalovának fenntartásai vannak a „természetesség” deffiniálását érintően és értelemszerűen ettől a deffiniációtól tehető függővé a bolgár morfológiai rendszer természetességének a meghatározása is. Mivel a nyelvi rendszer egy önszabályozó rendszer, mely az optimalizációra törekszik, a nyelvi természetesség foka a rendszerben eddig elért optimalizációtól és stabilitástól függ, valamint attól, hogy a természetesség szempontjából milyen „gyengeségek” léteznek, melyek az idő múlásával még változtatásra szorulnak (kategóriák, amelyek új tagokkal bővülnek, vagy egyes formák egyszerűsödése), miközben a flektív morfológiai típusok nyelvi fejlődésének irányát és optimalitásának fokát egy hierarchiában rendszerezük.

Összefoglalásul arra a következtetésre jut, hogy a mai bolgár nyelvet magasfokú természetesség jellemzi. A nyelvtani kategóriák nagy száma és a még nagyobb számú jel ellenére magas analitikusság jellemzi, ebből kifolyólag ikonikusnak mondható az információs formális szintű szimbolizálása tekintetében (Гаравалова 2003: 225-231).

10. A kutatásom tárgya

A kutatás alapötlete a bolgár igerendszerben bekövetkező változások ok-okozati viszonyainak újraértelmezése a természetes morfológia elméleti keretén belül.

A óbolgár (ószláv) nyelv a legkorábbi írásban dokumentált szláv nyelv, amely eredetileg egy Szaloniki-környéki bolgár nyelvjárás volt. A IX. század második felében erre a nyelvre fordította Konstantin a legfontosabb liturgikus szövegeket (H. Tóth 1989:123). A legkorábbi írásos emlékek, melyek a szláv nyelvhez kapcsolódnak, Bulgária területéről származnak, és ezek fontos láncszemet képeznek a nyelvtörténeti kutatásokban. A közép-bolgár korszak a XIV. századig tartott, az újbolgár korszak pedig XV. századtól napjainkig. Ez időszak nagyjából ezeréves nyelvváltozást ölel fel, melynek nyomait nyelvemlékek őrzik, ezáltal alkalmasak a természetes morfológia elveinek megfigyelésére.¹

---

¹ A bolgár nyelv részletes tárgyalása a 8. A weboldalról c. fejezetben nyer értelmet: a weboldal logikai felépítését és struktúráját az alapoktól kellett kialakítani. Az itt felsorolt igék szerepelnek az adatbázisban.

A kutatás kiindulópontja az ószláv korszakra tehető, így tehát a X. századtól tekintem végig az igerendszert ért változásokat egészen a mai irodalmi nyelvig, helyenként kitérve a nyelvjárási sajátosságokra is.

A természetes morfológia szemszögéből közelítve az ószláv nyelv igerendszerét a Rendszerkongruencia c. alfejezetben említett rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok leírása szolgálhat kiindulásnak. Az ószláv nyelvről elmondható, hogy a következő rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságokkal rendelkezett:

a) Kategóriális rendszerek és kategóriák előfordulása

Az ószláv nyelv személyragos igéi a következő kategóriákkal rendelkeztek:

- mód: kijelentő, felszólító, feltételes;
- idő: az igeidő kifejezése szempontjából két fő csoportot különböztethetünk meg az ószláv igerendszert illetően: léteznek egyszerű és összetett alakok. Az egyszerű igeidők közé sorolható a jelen idő, az egyszerű jövő idő az imperfektum és aorisztosz, az összetettek közé pedig a perfektum, pluszkvamperfektum, futurum exactum és a futurum exactum praeteritum. Ez a kategória csak a kijelentő módot jellemezte.
- személy: első, második és harmadik;
- szám: egyes, többes és kettős;
- igeosztály: I., II., III., IV. és V.;
- nyelvtani nem: a participium perfektummal képzett igeidők és a feltételes mód alakjaiban megjelenik a nyelvtani nem is: hímnem, nőnem, semlegesnem;
- igenem: cselekvő és szenvedő, a melléknévi igenevek esetében;
- eset: a participiumok esetvégzódések egyelőre nem kerültek bele a kutatásba;²
- kialakuló élből levő szemlélet: folyamatos és befejezett (H. Tóth, Balázs, Majoros: 2011:100-101);

b) Alapforma ragozódik (szó) vagy a tő ragozódik?

Az ószláv nyelvben az igeitől kívül két relatív tő különböztethető meg: a jelen idejű és az infinitivus-tő. A jelen idő tövét a jelen idő egyes számú második személyű vagy a többes számú harmadik személyű alakból kapjuk meg a személyrag elhagyásával. Ebből a tőből képezték a jelen időt, a felszólító módot és a jelen idejű melléknévi igeneveket. Az infinitivus-tő az infinitivuszi végződés elhagyásával kapható meg. Ebből a tőből képződött az

---

² Az eseti végzódések számítanak kapocsnak az igei és névszói rendszer között. A disszertáció egyfelől igyekszik az igei változásokra korlátozódni, másfelől ezek a végzódések fokozatosan eltűnnek a nyelvből. A kutatás egy későbbi fázisában azonban mindenképpen terítékre kerülnek.

imperpektum, az aorisztosz, a múlt idejű melléknévi igenév, az infinitivusz és a szupinum. A legtöbb ige esetében a jelen idő töve és az infinitivusz-tő egymástól különböző alakok, azonban akad néhány ige, amelyek esetében megegyezik a két tő, sőt három igét illetően az említett két tő teljesen egybeesik az igtővel (Славова 2017: 264-265).

c) Kategóriák jelölése

Az ószláv igerendszerben a kategóriák jelölése összevont, vagyis egyetlen végződés több kategóriát is jelöl.

d) Megkülönböztetés módja és a különbségek mennyisége a paradigmán belül

A már korábban említett paradigmák ragozási alakjai közötti mennyiségi és formai különbségekről van szó, ezekről később.

e) A kategóriarendszert érintő markertípusok

Az ószláv nyelvben egy igei kategóriát meghatároz:

- a relatív tő
- segédige
- az adott relatív tőhöz (téma segítségével) csatolt szuffixum

f) Ragozási osztályok megléte vagy hiánya

Az ószláv nyelvben léteznek ragozási osztályok.

A bolgár nyelvet ért legjelentősebb, mindent befolyásoló tendencia az, hogy a nyelvet uraló, túlnyomórészt szintetikus vonások kárára egyre inkább az analitikusság felé mozdulnak a nyelv markánsabb jellemzői.

Az igerendszert érintő változások, amelyekkel a kutatás foglalkozik a következők:

- a dualis eltűnése;
- kialakul a folyamatos és befejezett igeszemlélet;
- az infinitivusz, a szupinum és a melléknévi igevek egy részének eltűnése;
- a ragozási osztályok átalakulása;
- az igék a jelen és múlt idejű tőből képződnek;
- megjelenik az összetett jövő idő;
- a határozói igenév megjelenése;
- megjelennek a közvetítő igei formák (Харалампиев 2001:134);

Igeosztályok

A kutatás kiindulópontja az ószláv korszakra tehető. A Schleicher és A. Leskien nyomán a jelen idejű igék 5 ragozási osztályba sorolhatók, a tövük végén található tematikus tőképző

alapján. Ezt a széleskörben elfogadott felosztást veszem alapul az elvek megfigyelésére is.
Ezek:³

- I. -e/o- tő. Igék:

- *nesti – nesq neseši, ...*⁴
- *vesti – vezq, vezeši, ...*
- *rasti – rastq, rasteši, ...*
- *vesti – vedq, vedeši, ...*
- *rešti – rekq, rečeši, ...*
- *mošti – mogq, možeši, ...*
- *čisti – čbtq, čbteši, ...* (többeli mássalhangzó jelen időben redukálódik)
- *mreti – mbrq, mbreši, ...*
- *žiti – živq, živeši, ...*
- *iskati – iskq, išteši, ...*

- II. -ne/no- tő. Igék:

- *dvignoti – dvignq, dvigneši, ...*
- *stati – stanq, staneši, ...*

- III. -je/jo- tő

- *brati – bor'q, bor'eši, ...*
- *bégati – bęgaq, bęgaješi, ...*
- *mlęti – mel'q, mel'eši, ...*
- *znati – znajq, znješi, ...*
- *dęlati – dęlajq, delaješi, ...*
- *padati – padajq, padaješi, ...*
- *plavati – plavajq, plavaješi, ...*
- *ostavlјati – ostavl'ajq, ostavl'aješi, ...*
- *byvati – byvajq, byvaješi, ...*
- *glagolati – glagol'q, glagol'eši, ...*
- *dvigati – dvižq, dvižeši, ...*
- *kazati – kažq, kažeši, ...*

- IV. -i- tő

---

³ Csak morfémaak szintjén elemzünk.

⁴ A weboldal angol nyelvű, az ószláv karakterek latin megfelelőjét használja a program könnyebb összeállítása érdekében.

- *měriti* – *mer'q, mer'iši, ...*
- *nositi* – *nošq, nosiši, ...*
- *voditi* – *voždq, vodiši, ...*
- *videti* – *viždq, vidiši, ...*

- V. atematikus igék (Baleczky-Hollós 1973:138).

- *byti* – *byvajq, byvaješi, ...*
- *dati* – *damь, dasi, ...*
- *iměti* – *imamь, imaši ...*

Az öt ragozási osztály igéit érintően sem az első, sem a második osztályba tartozókat nem érintette jelentős változás, pl. az első csoport: *ideši* – *идеш, kradeši* – *крадеш, stb.*, és a második csoport: *staneši* – *станеш, vykneši* – *викнеш, stb.*

A harmadik csoportot illetően jelentős változások történtek. Az intervokális /j/ eltűnését, vagyis a depalatalizációt követően a csoportba tartozó igék nagy része egybeesett az első ragozási csoport igéivel, egy másik részük pedig egy új ragozási osztályba rendeződött, ezek lettek a mai *a*-soros ragozású igék ősei (Харалампиев 2001: 135). Az *a*-soros ragozású igék őseinek csoportja azokból az igékből került ki, melyeknek infinitivuszi alakja *-ovati*-ra végződött. Ez az alakulás fonetikai okokkal magyarázható: az intervokális /j/ eltűnése asszimilációt és kontrakciót vont maga után. Még az ószláv korszakban az *-q* és a *-qtь* végzésekben szereplő nagy nazális magánhangzó (*q*) hamgzóssága lecsökkent. Erre az átalakulásra az 1. táblázatban látható példa. Időközben az egyes szám első személyű igék végződésében elterjed az *-m-*, mely korábban csak az atematikus, V. csoportba tartozó igék végződésében volt látható az nyelvemlékekben. Az új ragozású igék a XIII.-XIV. században tűnnek fel először kis számban.

Pl.:

1. sg.	<i>sъbirajq></i>	<i>sъbirajq>sъbiraq>sъbiraa>sъbira</i>
2. sg.	<i>sъbiraješi></i>	<i>sъbiraеši> sъbiraаši> sъbiraš</i>
3. sg.	<i>sъbirajetь></i>	<i>sъbiraetь > sъbiraatь> sъbirat</i>
1. pl.	<i>sъbirajetь></i>	<i>sъbiraetь>sъbiraamь>sъbirame</i>
2. pl.	<i>sъbirajete></i>	<i>sъbiraete>sъbiraate> sъbirate</i>
3. pl.	<i>sъbirajqtь></i>	<i>sъbiraqtь>sъbiraat> sъbirat</i>
1. du.	<i>sъbirajevě></i>	$\emptyset$
2. du.	<i>sъbirajeta></i>	$\emptyset$
3. du.	<i>sъbirajete></i>	$\emptyset$

1. táblázat

Az *-aje*, *-jaje*, és *-ovaje* végű igék nem minden esetben változtak a leírtak szerint. Például, ha az infinitivusz *tő -ova* végződésének jelen idejű töben való elterjedése után a hangsúly a szuffixális *a* magánhangzóra esett. Haralampiev megállapítása szerint ennek oka az volt, hogy elkerüljék a nem kívánt homonímiát az aorisztosz egyes számú, második és harmadik személyű, valamint az ugyanezen számú és személyű jelen idejű alakok között. Haralampiev véleménye alátámasztható a természetes morfológia elveivel is: az egységes kódolás elvének értelmében a rendszer valóban igyekszik kiküszöbölni a „nem kívánt homonímiát” (Харалампиев 2001:136).

A harmadik osztályba tartozó igék egy részének a tematikus tőképzője jelen időben *i*-re változott és ennek eredményeként ma is az *i*-soros ragozású igék közé sorolhatók, pl. *dvižeši – движиш*.

A negyedik osztályba tartozó ószláv igék teljes egészében megmaradtak *i*-soros ragozásúnak pl. *moliši – молиш*, *trъpiši – тръпиш*, stb., sőt, bővült is csoportjuk az előző bekezdésben említettek szerint.

A korábbi vizsgálatok alapján úgy tűnik, hogy az igék átcsoportosulásának egyik vonalát egy fonetikai változás indukálta, nevezetesen az intervokális /j/ eltűnésének egyik (nem feltétlenül és kizárólagos) eredménye az új ragozási osztály megjelenése, melybe a korábbi III. és IV. ragozási osztályból kerültek igék. Az *i*- és *e*-soros ragozású igék megmaradnak, viszont az inflexió sémájuk csoportja bővül a korábban más osztályba tartozó igékkel. A 2. táblázatban igyekeztem színekkel szemléltetni, hogy régi felosztás szerinti igék mely osztályokban szerepelnek a mai bolgár nyelvben.

Ószláv ragozási osztály:	Mai ragozási osztály:
I. –e/o- <i>žiti – živŏ, živeši, ...</i>	Ia. típus: -e-soros ragozás <i>живея, живееш, живеє, ...</i> <i>пиша, пишеш, пише, ...</i> <i>дам, дадеш, даде, ...</i>
II. -ne/no- <i>stati – stanŏ, staneši, ...</i>	
III. –je/jo- <i>pisati – pišŏ, pišeš, ...</i> <i>ostavljati – ostavljajŏ, ostavljaješi, ...</i> <i>dvigati – dvižŏ, dvižeši, ...</i>	Ib. régi –ne/no- tő igéi, mostani felosztás szerint az e-soros ragozáshoz tartoznak <i>стана, станеш, стане, ...</i>

IV. -i- <i>nositi – nošǫ, nosiši, ...</i>	
V. atematikus <i>iměti – imatǫ, imaši</i> <i>dati, damǫ, dasi, ...</i>	II. típus: -i-soros ragozás <i>нося, носиш, носи, ...</i> <i>движа, движиш, движи, ...</i>
	III. típus: -a-soros ragozás (új képződmény): <i>оставям, оставяш, оставя, ...</i> <i>имам, имаш, има, ...</i>

2. táblázat

Az ószláv nyelv igéinek bármilyen felosztását is vesszük alapul, és még ha nem is (csakis és kizárólagosan) az említett /j/ eltűnése idézte elő a változást, vitathatatlan, hogy ennek a tendenciának az eredménye egyértelműen szemlélteti a természetes morfológia elveit.

Az említett /j/ eltűnésével egyfelől gyarapodott egy már egyébként is létező ragozási csoport, másfelől létrejött egy új csoport, amely tovább bővült még további néhány igével az V. osztályból. A ragozási osztályok stabilitása értelmében a morfológiai rendszer olyan osztályokra törekszik, amelyek rendelkeznek világos szemantikai és fonológiai motivációval, valamint implikációs sémákkal.

Ha közelebbről vizsgáljuk az egyes osztályokhoz tartozó igéket, akkor elmondható, hogy:

- az I. csoport igéinek esetében: az infinitivusz tő azonos az ige-tővel, melyhez a jelen idő tőképzője járul, vagy az infinitivusz tő az ige-tőn kívül –a- képzőt is tartalmaz, amely a jelen idő tövéből hiányzik
- a II. csoport igéit illetően: az infinitivusz –nǫ- képzőjének a helyére kerül a jelen idő tőképzője (bár gyakran előfordul, hogy a képző *n* elem megmarad)
- a III. csoport igéinél: a jelen idő tőképzője az infinitivusz tőhöz járul, vagy az infinitivusz tő az ige-tőn kívül –a- képzőt is tartalmaz, amely a jelen idő tövéből hiányzik
- a IV. osztály igéivel kapcsolatosan: az infinitivusz tő képzője megegyezik a jelen idejű tő képzőjével vagy az infinitivusz –ě/'a- vagy –a- képzője jelen időben elmarad
- az V. csoport igéinek ragozásánál pedig: a személyragok közvetlenül a mássalhangzóra végződő jelen idejű tőhöz járultak⁵

⁵ A részletekbe menő fonológiai sajátosságoktól most eltekintek.

A természetes morfológia szempontjából az ószláv igék inflexiós-morfológiai tulajdonságairól megállapítható, hogy nagyfokú függést mutatnak az extramorfológiai tulajdonságoktól, legalábbis I – IV. osztályt tagjait illetően A ragozott alapforma szemantikai vonatkozása nagy jelentőséggel bír az igeidő kategóriájának a jelölésében. Az infinitivusz tőnek, amely az I. osztályba tartozó igék esetében egybe esik az igetővel, dominánsan múlt idejű vonatkozása van, a jelen idejű tőnek pedig értelemszerűen jelen idejű. Szigorúan véve három variációs lehetőség mutatkozik: vagy az infinitivusz tőhöz kapcsolódik a jelen idő tőképzője, vagy az infinitivusz tövét váltja fel a jelen idő tőképzője, vagy a jelen idő és infinitivusz tövek egybeesnek. Amennyiben az infinitivusz tő az igetőn kívül –a- képzőt (vagy a IV. osztályba tartozó igéknél –ě/'a-t) is tartalmaz, az minden alkalommal kiesik jelen időben.

A tőképzők alapján öt csoportba besorolt igék tematikus tőképzőjét (kivéve az V. atematikus csoportot) közelebbről vizsgálva megállapítható –e/o váltakozás gyakorisága, amely az első három csoportot érinti. Az igék átcsoportosulása az e-soros ragozási osztály igéinek gyarapítását eredményezte, amivel nemcsak az implikációs séma vált egyértelműbbé, hanem felerősödött a rendszer egy már domináns eleme, mely megfelel a rendszerkongruencia elvének.

A ragozási osztályok stabilitásának az elve szerint az I., II. és IV. osztályba tartozó igék stabilnak mondhatók, mert a paradigmáik követik egy paradigmastruktúrafeltétel implikációs sémáját, amely kizárólag a megfelelő extramorfológiai tulajdonságokkal rendelkező szavakra vonatkozik.

A III. osztályba tartozó igék instabilnak mondhatók. A beszélt nyelvben bekövetkező változások jelei késleltetve jelennek meg a nyelvemlékekben az archaikus írásmódhoz való ragaszkodás miatt, ezért feltételezhető, hogy ez a morfológiai tulajdonságokban bekövetkező változás sokkal hamarabb instabilitást okozott az élő nyelvben használt III. osztályba besorolt igékkel kapcsolatban, mint ahogy annak egyértelmű jelei kimutathatók lettek az írásos nyelvemlékekben. Egy, az ószláv igék extramorfológiai tulajdonságaiban bekövetkező változás, nevezetesen az említett depalatalizáció, lehetőséget teremtettek a ragozási osztályok átszerveződésére, és egyértelműbbé tették az implikációs sémákat is.

Az V. osztályba tartozó kisszámú igeiről elmondható, hogy stabilitásközömbös. Közülük az egyetlen forma, amely a ma beszélt nyelvben sem sorolható egy infleksziós osztályba sem, az a létige. A *věděti* ige kiveszett a nyelvből, a többi pedig vagy az a- vagy e- soros ragozási csoportba került (Haralampiev 2001:136).

Amennyiben összehasonlítjuk az ószláv nyelv és a ma beszélt bolgár irodalmi nyelv igeit a ragozásuk szempontjából, elmondható, a szemantikai motiváció adott volt, és az is

maradt, a fonológiai motiváció egyértelműsödött, ami által az implikációs sémák is világosabbá váltak. A 3. táblázatban láthatóak az ószláv nyelv és a mai bolgár nyelv igéinek osztályok szerinti végződése.

	Ószláv nyelv					Mai bolgár		
1sg	-ǫ	-nǫ	-jǫ	-ǫ	-a-мь	-я	-я	-м
2sg	-e-ši	-ne-ši	-(j)e-ši	-i-ši	-a-ši	-ш	-ш	-ш
3sg	-e-тъ	-ne-тъ	-(j)e-тъ	-i-тъ	-a-тъ	-е	-и	-а
1pl	-e-мь	-ne-мь	-(j)e-мь	-i-мь	-a-мь	-м	-м	-ме
2pl	-e-te	-ne-te	-(j)e-te	-i-te	-a-te	-те	-те	-те
3pl	-ǫтъ	-nǫтъ	-(j)ǫтъ	-ѣтъ	-ǫтъ	-ят	-ят	-т

3. táblázat

Ahogy korábban említettem, Jakobson rámutatott, hogy a fonológiai változások önmagukban még nem elegendők a grammatikai változás érvényesüléséhez, a morfológiai rendszer azonos irányú törekvései is szükségesek hozzá. Az ószláv ragozási osztályok átstrukturálása szemlélteti Jakobson megállapítását, a természetes morfológia elveivel összhangban: mind a nyelv fonológiai, mind pedig morfológiai irányú törekvéseire is szükség volt ennek a tendenciának a lefolyásához, mely minden kétséget kizáróan egységesítette és egyértelműbbé tette az implikációs sémákat.

A szerkezeti ikonicitás szempontjából megállapítható, hogy a mai bolgár nyelvre kialakult végzések többnyire ikonikusnak mondhatók, kivételt képeznek a többes számú első személyű e- és и-soros ragozású igék, valamint a többes szám harmadik személyű a-soros végződés, melyek fonetikailag kevésbé kódoltak, mint a többi többes számú végződés.

Garavalova is kitér az igék ragozás szerinti felosztására, és ugyanarra a hibás logikára hívja fel a figyelmet, amelyet ennek a fejezetnek az elején igyekeztem kiküszöbölni, mégpedig annak a következtetésnek a levonására, hogy ha az ószláv nyelvben az igék öt ragozási osztályát lehet megkülönböztetni, a modern bolgár nyelvben pedig hármat, akkor ebből egyenesen következik a ragozási osztályok számának a csökkenése. Csakhogy ez a következtetés hibás, egyfelől azért, mert az ószláv nyelv öt ragozási osztályát más feltételek határozzák meg, mint a mai bolgár nyelv három ragozási osztályát, másfelől pedig a mai bolgár nyelvben a létige egyik osztályba sem sorolható (Гаравалова 2003: 191-192). A létige kategoriális hovatartozása több más kérdést is felvet, ezekről később.

Az ószláv nyelv igéit a tövükhöz csatlakozó tematikus tőképző alapján valóban öt csoportba lehet sorolni, de az öt csoport még tovább bontható alcsoportokra, olyan tényezőktől

függően pl. hogy változik-e a többeli magánhangzó vagy bekerül-e plusz kötőhang stb. A mai bolgár nyelv igéinek csoportosítását illetően is vannak más elméletek, melyekre többek közt Garavalova is kitér (Гаравалова 2003: 190-195). Mint azt kifejtettem, az igék bármilyen szempontú csoportosításától függetlenül leszögezhető az implikációs séma természetesebbé, ha úgy tetszik „egyszerűbbé, egyértelműbbé” válása, mely az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változások következtében valósult meg, a morfológiai rendszer azonos irányú törekvéseivel összhangban.

A jelen időt illetően

Egyes szám első személyű kategóriában elterjed a *-mь* végződés, mely az ószláv korszak kezdetén az atematikus igék körében volt jellemző, később az *a*-soros igék ugyanezen kategóriájára lesz jellemző az irodalmi nyelvben, egyes nyelvjárásokban pedig más ragozási osztályok egyes számú első személyű alakjainál is előfordul, pl. *четем, мислим*, stb. A középbolgár korszaktól kezdve ritkán található arra, hogy az *-m* végződés előfordul az egyes számú első személyű II. és III. osztályba tartozó igék esetében. Az, hogy az *-m* végződés megjelenik más ragozási osztályok első számú egyes személyű alakjaiban, utalhat egy tendenciára: nevezetesen arra, hogy az V. ragozási osztály igéinek végződése apropóján elterjedhetett volna az *-m* végződés, domináns vonássá válva az egyes számú első személyű kategóriában. Ez a tendencia feltehetően a ragozási osztályok stabilitásának a számlájára írható, célja az egyértelműbb implikációs sémára való törekvés. A rendszerkongruencia és az egységes kódolás értelmében ez a folyamat nem érvényesülhetett, mert az adott végződés már uralkodó volt a többes számú első személyű alakoknál, vagyis az ez irányú nyelvi módosulás nem fért bele a rendszerbe: főként a nemkívánatos homonímia miatt. Ebből az is látható, hogy a hierarchiában feljebb elhelyezkedő elvek hogyan írják felül az alattuk lévőket.

Az egyes számú második személyű *-ši* végződés végéről igen hamar eltűnt az „i”. Feltételezhető, hogy már az ószláv korszakban is leginkább csak egyes nyelvjárásokban volt jelen, de az irodalmi nyelvhez és helyesíráshoz való ragaszkodás miatt egészen a XVI. századig feltűnik az írásos nyelvemlékekben. A *-šь* alternatíva használatára a XIII. századtól vannak példák.

Az egyes számú harmadik személyű *-ть* végződés igen hamar eltűnt, a szóvégi magánhangzó, amely egyben a tematikus magánhangzó is, elégséges volt ennek a kategóriának a jelölésére, hiszen egyértelműen megkülönböztethető a jelen idejű alakok többi formájától. Már az ószláv korszakban vannak példák a végződés eltűnésére (Харалампиев 2001:137).

A többes szám első személyű *-mъ* végződés megőrződött: *четем, мислим*, stb. Az atematikus igéket illetően a szóvégi redukáltak lekopása miatt a helyzet elég korán változni kényszerült: 1sg.: *дамъ* – 1pl.: *дамъ*. Már az ószláv nyelvemlékekben előfordul a *-my* végződés a többes szám első személyű kategória jelölésére, mi több, nem csak az atematikus igéket illetően, hanem a más osztályba tartozó igék esetében is elfordul. A középbolgár nyelvemlékekben már előfordul a *-me* végződés, legelőször az atematikus igék esetében, majd később a többi osztályba tartozó igéknél is előfordul.

A *-me* végződés eredete nem teljesen egyértelmű. Feltételezhető, hogy a többes számú második személyű *-te* végződés hatása alatt változott meg. A szerkezeti ikonicitás szempontjából indokolt a hosszabb végződés, hiszen a többes szám szemantikailag jelöltebb kategória, mint az egyes, ezért a szimbolizációban is az erőteljesebb jelölés a preferált. Ezen változás számára nem lehetett közömbös az a nyelvet ért jelentős módosulás sem, hogy a *my* személyes névmás megfelelője a mai bolgár nyelvben *ние*. A többes szám első személyű személyes névmás végén látható *-e* pedig az atematikus igék osztályába tartozó létige alakulásának a hatása.

Az ószláv korszakban eleinte csak az első és második személyű személyes névmás létezett, mind egyes, mind többes számban, a harmadik személyű alak megjelenése későbbre tehető, de meg kell jegyezni, hogy több mutatónévmást is használhattak harmadik személy személyes névmás jelentésében (Иванова-Мирчева – Харалампиев 1999: 109).

A mai bolgár nyelvben a III. ragozási osztályba tartozó igék végén található a *-me* végződés, amely esetben megkülönböztető szerepe van az egyes számú első személyű igék végén található *-m* végződéssel szemben.

A többes szám második személyű *-te* végződés változatlanul megőrződött.

A többes szám harmadik személy jelentésének kifejezésére három különböző végződés szolgált: *-отъ* (I. és II. igeosztály), *-јотъ* (III. igeosztály) és *-ѣтъ* (IV. és V. igeosztály). A két nazális egymáshoz való közelítése miatt, attól függően, hogy az előttük álló mássalhangzó kemény, vagy lágy volt-e, a mai bolgár nyelvben *-am* vagy *-яm* végződés lett az örökösük.

Létige

	Egyes szám	Többes szám	Kettes szám
1. személy	jesмъ>сѣм -variációk: esam, esem, esom	jesмъ>сме -variációk: esme, esne,	jesvě

2. személy	jesi>ci	jeste>cre	jesta
3. személy	jestъ>ec>e -variációk: em, eti, est, esti	sъtъ>ca -variációk: sam, sem	jeste

4. táblázat

A létige az ószláv igék V. csoportjába tartozik, mégis nagyobb jelentőséggel bír a rendszert illetően, már csak az összetett igealakok képzésében betöltött fontos szerepe miatt is. Történeti alakulásuk a 4. táblázatban látható. A ragozása alapján nem sorolható be egyetlen mai inflexiós osztályba sem, mégis a segédigei funkciója miatt nagyon stabil. Még az ószláv korszakban eltűnt a szó elején lévő *je*, *a* a szóvégi redukáltak lekopása pedig az egyes és többes szám első személyű alakok átrendezéséhez vezetett.

Az egyes számú harmadik személyű alak esetében nem kophatott le a szóvégi redukált és tűnhetett el a szókezdő *e* is, hiszen az így egymás mellé kerülő zöngétlen mássalhangzó kimondhatatlan lett volna beszélők számára, végül is a szóvégi *-tъ* kopott le. A többes számú harmadik személyű alaknál ugyan ez történik.

Aorisztosz és imperfektum

Az ószláv nyelvben az aorisztosznak három típusa volt: egyszerű aorisztosz, első szigmatikus aorisztosz és második szigmatikus aorisztosz (Мирчев 2000:104.).

Az egyszerű vagy aszigmatikus aorisztoszi alakok ritkábban fordulnak elő az ószláv nyelvemlékekben. Ezeket az alakokat csak az első és második ragozási osztályba tartozó mássalhangzós tövű igékből képezték. Az egyszerű aorisztosz alakjai leginkább a régebbi, glagolitával írott nyelvemlékekben fordulnak elő, ami arra enged következtetni, hogy kihaló félben lévő igealakokról van szó. Az egyszerű aorisztosz igealakjainak a helyén fokozatosan terjednek el a második szigmatikus aorisztosz alakjai (Харалампиев 2001: 140-144, Славова 2017: 307-331).

Az első szigmatikus aorisztosz alakjainál megjelenik egy tőhöz csatolt *-s*-mássalhangzó, amely a legtöbb esetben *-x*- mássalhangzóvá alakul át az ún. IURK (az ieu. *s i, u, r, k fonémák után *-x*- mássalhangzóvá változik) szabály következtében. Így az ószláv nyelvben megkülönböztethetünk két típusú első szigmatikus aorisztoszt: ahol megőrződik az *-s*-, és ahol átalakul *-x*- mássalhangzóvá. A megőrzött *-s*- mássalhangzós aorisztoszi alakok az első ragozási osztályba tartozó igékből képződnek, és leggyakrabban a glagolica betűs nyelvemlékekben fordulnak elő. Nagyobb számban fordulnak elő azok a típusú alakok, amelyeknél az *-s*- átalakul

-x- mássalhangzóvá. Az eszlő szigmatikus aorisztosz alakjait általában akkor képezték mássalhangzós igéből, ha az -s- nem alakult át x-vá (Baleczky, Hollós 1973:144.).

A második szigmatikus aorisztosz akár kötőhangos aorisztosznak is nevezhetnénk. Ezeket az alakokat is a mássalhangzós tövű igéből képezték, akárcsak az egyszerű és az első szigmatikus aorisztosz formáit, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben a tő kap egy –o– magánhangzót. A második szigmatikus aorisztosz a későbbi ószláv nyelvemlékekben bukkan fel az egyszerű és az első szigmatikus aorisztosz helyettesítőjeként. Az első szigmatikus aorisztosz alakjait azokban az esetekben helyettesítette a második szigmatikus aorisztosz, amelyekben megmaradt az -s- képző, valamint azokban, amelyekben a -x- képző -k-ra vagy -g-re végződő infinitivusz-tövű igék végére került (Мирчев 2000: 107-108.). Az 5. táblázatban láthatók az aorisztosz különböző variációi.

	Egyszerű aorisztosz	I. szigmatikus (s)	I. szigmatikus (s átalakul)	II. szigmatikus
Sg.	-ѣ	-ѣ	-хѣ	-хѣ
	-e	-e	-ø/-тѣ	-e
	-e	-e	-ø/-тѣ	-e
Pl.	-омѣ	-омѣ	-хомѣ	-охоомѣ
	-ete	-ste	-ste	-oste
	-o	-se	-še	-oše
Du.	-ově	-ově	-xově	-oxově
	-eta	-sta	-sta	-osta
	-ete	-ste	-ste	-oste

5. táblázat

Ez a változás szemmel láthatóan leegyszerűsítette és egyértelműbbé tette az aorisztoszi alakok rendszerét. Az ószláv igék legnagyobb részének magánhangzóra végződött a infinitivusz-töve, jelentősen kisebb számú igének pedig mássalhangzóra. Az utóbbiak úgy közelítettek az előbbiekre felé, hogy ugyanúgy képződjenek az aorisztoszi alakjaik, mint a magánhangzós tövekéi. A tövet elválasztotta egy –o– magánhangzó a végződéstől, így a mássalhangzóra végződő tövek is képezhették az aorisztoszi alakjaikat az első szigmatikus aorisztosz ragozása szerint. Ez a változás teljes mértékben megfelel a természetes morfológia faktorainak hierarchikus felosztásában második helyet elfoglaló elvnek, vagyis a ragozási osztályok stabilitásának, valamint azzal a módosulással, hogy immár a mássalhangzóra végződő tövek esetében is úgy alakult a ragozás, mint a gyakoribb magánhangzóra végződő

tövek esetében, felerősödött a rendszer egy már domináns vonása, amely megfelel a rendszerkongruencia elvének is.

Az egyszerű és az első szigmatikus aorisztosz bizonyos formái alakilag teljesen egybeestek más szófajú szóalakokkal pl. паць – паць (1sg. aorisztosz – Nsg. múlt idejű cselekvő melléknévi igenév). A második szigmatikus aorisztosz alakjai (ahol $s > x$, kivéve p, t, k előtt) terjedtek el az összes igeragozási paradigmában, az új alakok teljesen különböztek minden más igealaktól (Baleczky, Hollós 1973: 147) Ez az egységes kódolás homonimia elkerülésére irányuló tendenciáját mutatja. Az elterjedésüket megelőzően ezek az alakok rendelkeztek a nyelvben a legnagyobb típusgyakorisággal. A rendszerkongruencia a természetes morfológia legdominánsabb rendszerfüggő elve, amely szerint egy nyelv ragozási rendszere abba az irányba fejlődik, amellyel már egy meglévő domináns vonást erősít meg. Az elterjedt aorisztoszi végzések maximális ikonicitást mutatnak, mivel az egyes szám alakjai morfológiailag kevésbé jelöltek, mint a többes szám alakjai.

A mai bolgár nyelvben az imperfektum és az aorisztosz alakjai majdnem teljesen megegyeznek. Legkorábbi példák a két igeidő végződéseinek a keverésére az ószláv többes számú második személyű és duálisz második személyű alakoknál figyelhetők meg. Még az ószláv korszakban teljesen felváltják az aorisztoszi végzések az imperfektum végződéseit többes szám második, valamint duálisz második és harmadik személyében, (Харалампиев 2001: 141-142) majd később a magánhangzók kontrakciója miatt az egyes szám első és többes szám első személyű alakoknál is eltűnik a különbség.

Ezek után a helyzet a következő: már öt igealak esik teljesen egybe. Egészen eddig a pontig a két igeidő alakjait ugyanabból a tőből képezték, ezek után viszont az imperfektum alakjait fokozatosan elkezdik a jelen idejű tőből képezni. Kiril Mircsev szerint mindezt azért, hogy kiküszöböljék a két igeidő hasonló formáit (Мирчев 1963: 194). A ragozási osztályok stabilitásának az elve alátámasztja Mircsev véleményét: a két igeidő alakjainak megkülönböztetésére a szemantikai motiváció teljesen világos, hiszen az egyik a befejezett, a másik pedig a folyamatos múlt kifejezésére szolgált, éppen ezért formailag sem tűnhet el köztük a különbség. Már az ószláv nyelvemlékekben bukkannak fel példák arra, hogy az imperfektum alakjait a jelen idejű tőből képzik, a középbolgár korszakban pedig tovább nő ezeknek a példáknak a száma. Nem utolsó sorban megemlíthető az egységes kódolás elve, mint a homonímia kiküszöbölésére való irányulás tendenciája.

A korábban már említett infinitivusz és jelen idejű tő múlt és jövő időt jelölő határozott szemantikai vonatkozásának az egyértelműsége az aorisztosz és az imperfektum viszonyának relációján homályosodni látszik: az imperfektum egyértelműen múlt időt jelölő kategória,

mégis a jelen időre vonatkozó utalással rendelkező jelen idejű tövet veszik alapul a képzéséhez, csakis azért, hogy az extramorfológiai változások által egymáshoz egyre közelebb terelt aorisztoszi és imperfektumi alakok a szimbolizációban egyértelműbb különbözést mutassanak.

Az áttekintett változások zöme az ó- és középbolgár korszakra tehető. Ez a két periódus a IX-XV. századig tartott, vagyis 5-6 évszázadnyi ideig tartó igei módosulások fő tendenciáit öleli fel. Azért tárgyalhatók csakis a fő tendenciák, mert ezeknek maradt írásos nyoma a nyelvemlékekben: feltételezhető sok más kevésbé nagy horderejű módosulás is, amelyeknek, attól függetlenül, hogy gyakoroltak-e bármilyen hatást az igerendszert érintő morfológiai változásokra vagy a nyelv bármely más területére, nem maradt empirikusan igazolható nyomuk a nyelvemlékekben. A jelen idő tövének szemantikai utalása a jelen időre tehát biztosan nem egyik pillanatról a másikra változott meg, de a kutatás jelenlegi állapotában egyelőre nem lehet erre vonatkozó következtetéseket levonni.

A 6. táblázatban az aorisztosz végződése (balról jobbra) és az imperfektum végződése (jobbról ballra) láthatóak. Az egyes szám második és harmadik személyű ószálv aorisztosz *-e* végződését illetően meg kell jegyezni, hogy csak a tőaorisztoszra vonatkozik. A magánhangzóra végződő infinitivusz-töví igéknél szabályos szigmatikus aorisztosz vról van szó, csak a nyíltszótagúságra való törekvés tendenciája eltüntette a képzőt és a végződést. Ez egy újabb extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változás, amely nyilvánvalóan befolyásolta az aorisztosz képzését érintő változások további irányát.

	Aorisztosz				Imperfektum			
	Ószláv végződés	→		Mai végződés		←		Ószláv végződés
1sg.	-хъ	-x		-x	-x	-ax		-axъ
2sg.	-e	--		ø	-še	--		-aše
3sg.	-e	--		ø	-še	--		-aše
1pl.	-xомъ	-xmy	-xme	-xme	-xme	-axme	-axomy	-axомъ
2pl.	-ste	-xte		-xte	-xte	-xte	-ste	-ašete
3pl.	-šę	-šq	-xq	-xa	-xa	--		-axq
1du.	-xově	--		--	--	--		-axově
2du.	-sta	--		--	--	--		-ašeta

3du.	-ste	--	--	--	--	- ašete
------	------	----	----	----	----	---------

6. táblázat

Mint azt már korábban említettem, az ószláv nyelvben öt ragozási osztály volt. Ezek közül három a középbolgár korszakban egy új ragozási osztályba csoportosult át. Az új a-soros ragozás megjelenésével azonban azok az igék, melyek átkerültek ebbe az osztályba, az egyes szám második és harmadik személy kivételével, formailag újra egybeestek az aorisztoszbán és az imperfektumban. Tehát a világos szemantikai és fonológiai motiváció ellenére más jellegű nyelvváltozási tendenciák újra azt eredményezték, hogy a két igeidő formailag majdnem teljesen megegyezett. Ekkor egy újabb tendencia jelent meg, amely ismét a két igeidő formáinak az egymástól történő megkülönböztetését szolgálja: a már jelentős mértékben „összekevert” végzések kavalkádjában az egyes szám első személyű aorisztoszi alakoknál a *-ax* végződés, az ugyanilyen számú és személyű imperfektum alakjainál pedig az *-ex* végződés terjed el, fonológiailag indokolt és indokolatlan helyzetben egyaránt (Мирчев 1963:196-197.). Ebben a változásban újra a rendszerkongruencia és a ragozási osztályok stabilításának az elve érzékelhető: egyes domináns vonások felerősödése és az implikációs sémák egyértelműbbé tétele, valamint nem utolsósorban az egységes kódolás értelmében az egy alak, egy jelentés íratlan szabályára való törekvés.

Egyes szám első személyben a szóvégi redukáltak gyenge helyzetben voltak, tehát igen hamar lekoptak, így ezek a végzések viszonylag korán egy *-x* végződésben estek egybe. A többes szám első személyű végzések a jelen idejű egyes szám első személyű végzések változásait követik. Még az ószláv korszakban a többes szám második személyű *-ašete* végződés teljesen eltűnik, a helyén a *-ste* végződést találjuk: ez aorisztoszi hatásnak tűnik. A középbolgár korszakra jellemző a nazális magánhangzókat jelölő juszok keverése/felcserélése, olyannyira, hogyha egy nyelvemlékben keverik a nazális magánhangzókat, akkor az minden kétséget kizáróan középbolgár, sőt vannak olyan nyelvemlékek is, amelyek következetesen az említett nazálisok közül csak az egyiket használják, mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a középbolgár korszakra teljesen megszűnt a két nazális használata között a különbség. A többes szám harmadik személyű aorisztoszi végzésekben mind a két nazális előfordul, de végül az aorisztosz és az imperfektum végződése is *-xø* lesz. H. Tóth Imre szerint ez a végződés az aorisztoszbán az imperfektum hatása (H. Tóth 2011:135). Lassan a duális is eltűnik a középbolgár nyelvből, a többes szám második személyű *-ste* végződés helyén pedig már *-xte* alakot találunk.

Ami H. Tóth véleményét illeti a $-x\varphi$ végződés többes szám harmadik személyű aorisztosban való megjelenését illetően a természetes morfológia nem feltétlenül erősíti meg. Ha a rendszekongruencia szempontjából figyeljük az aorisztos és az imperfektum ragozási paradigmájának a vonásait, akkor az tűnik fel, hogy a x fonéma mindkét paradigmában több helyen is előfordul, ellenben az $\check{s}$ fonémával, amely uralkodó vonása az imperfektum paradigmájának, de csupán egyetlen kategóriában, éppen a többes szám harmadik személyű aorisztoszi végződésben fordul elő, ahonnan le is cseréli a x . Ebből a szemszögből nézve a változás csak átvitt értelemben tekinthető az imperfektum hatásának, mert nem feltétlenül arról van szó, hogy az imperfektumi $-x\varphi$ végződés terjed el aorisztosban, hanem a rendszerkongruencia és ragozási osztálystabilitás elveinek hatására kettő dolog történik. Egyfelől egy imperfektumi kategóriában domináns vonás felerősödik azáltal, hogy az $\check{s}$ fonéma megszűnik más ideji kategóriát jelölteni. Másfelől pedig egyértelműbbé válik az aorisztos implikációs sémája. Azonban ez a megközelítés sem minden kétséget kizáró, hiszen a többes számú második személyű imperfektumi $-a\check{s}ete$ végződést is leváltja a látszólag aorisztoszból érkező $-ste$, majd végül mind a két igeidő végződése a $-xme$. Ez az eset további vizsgálatra szorul.

Ahogy már utaltam rá, a szóban forgó változások miatt az aorisztos és az imperfektum végződéseiből 4 teljesen megegyezik, az egyes szám második és harmadik személy végződéseit kivéve. Az utóbbi kettőt illetően meg kell jegyezni, hogy túlnyomórészt tőaorisztoszi alakokról van szó, bár a szigmatikus aorisztos alakjai is különböztek az imperfektumi alakoktól. Maszlov arra következtet, hogy a két igeidőnek előbb-utóbb egyesülnie kell, szintetikus formákkal képezve a múlt időt. Azon kívül, hogy alakilag sokszor megegyeznek, egybe esik a tövük, még a temporális orientációjuk is azonos. A szorb nyelvekben például az imperfektumot a folyamatos szemléletű, az aorisztost pedig a befejezett szemléletű igealakokból képzik. A bolgár nyelvben az aorisztos és az imperfektum is képezhető mind a két szemléletű igéből, bár azt meg kell jegyezni, hogy a folyamatos szemléletű igéből képzett aorisztoszi formák sokkal ritkábban fordulnak elő. A ragozási osztályok stabilitásának elve értelmében sem maradhat ennyiben az aorisztos és az imperfektum helyzete: előbb-utóbb vagy a szemantikai különbségeknek kellene elhalványulni köztük, vagy a fonológiai különbségeknek kellene felerősödniük. A helyesírási szabályok persze gátolják az egyébként is lassú nyelvi változásokat, de végtére is ez már az ószláv korszakban is így volt, az archaikus írásmóddal való ragaszkodás miatt. Sokszor ismétlődő elírásokból, vagy a másoló saját megjegyzéseiből lehet következtetni a beszélt nyelv állapotára (Ницолова 2008: 287).

A ragozási osztályok átszerveződésénél a morfológiai motiváció adott volt az igék átcsoportosításához, az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező módosulások pedig a morfológiai törekvés „kezére játszottak”, másszóval mind a fonológiai, mind a morfológiai változások azonos irányba terelték a nyelv változását. Az aorisztosz és az imperfektum összehasonlításából egy olyan tendencia érzékelhető, amikor a fonológiai motiváció szemben áll a morfológiai és szemantikai motivációval. Úgy tűnik, a morfológiai változások inkább a két igeidő egymástól világosan elkülöníthető implikációs paradigmastruktúra feltételek kialakítására törekszik azon világos szemantikai tulajdonság alapján, hogy a két igeidő két egymástól jól elkülöníthető igeidőt fejez ki, csakhogy a fonológiai változások következtében a ragozási osztály mind közelebb és közelebb kerül egymáshoz.

Melléknévi igenév⁶

Az ószláv nyelv rendelkezett cselekvő és szenvedő melléknévi igenevekkel, melyek lehettek jelen vagy múlt idejűek. Ezek:

1. Jelen idejű cselekvő melléknévi igenév: Képzését tekintve ez a forma igen közel áll a többes szám harmadik személy formáihoz. A jelen idejű cselekvő melléknévi igenév alapját úgy kaphatjuk meg, ha *-tb* végződést kicseréljük *-št* szuffixumra: *nesqšt-*, *glagoljqšt-* stb. Ehhez a hím- és semlegesnemű egyes számú alanyesetben közvetlenül, a többi esetben hím- és semlegesnemben *-jo-*, nőnemben pedig *-ja-* tőképző segítségével kapcsolódtak az esetragok.
2. Múlt idejű cselekvő melléknévi igenév: Az infinitivusz-tőből képezték, és három különböző típus különíthető el egymástól:
  - a) Amikor az infinitivusz-tő magánhangzóra végződik, hím- és semleges nemből *-vb* a végződés, nőnemben pedig *-vbši*: *znati – znavb, znavbši; glagolati – glagolavb, glagolavbši* stb.
  - b) Amikor az infinitivusz-tő mássalhangzóra hangzóra végződik, hím- és semlegesnemben *-b* a végződés, nőnemben pedig *-bši*: *nesti – nesb, nesbši, vesti – vedb, vedbši* stb.
  - c) A IV. osztályba tartozó azon igék esetében, amikor az infinitivusz-tő *-i*-re végződik, hím- és semleges nemből *-b* a végződés, nőnemben pedig *-bši*: *moliti*

---

⁶ Bár a melléknévi igenevek névszóként viselkednek, az a benyomásom, hogy igei mivoltuk és a nyelvből való eltűnésük olyan jelentőséggel bír, amely nem maradhat ki a kutatásból, nem is említve, hogy az általam használt szakirodalmak mind az igékhez tartozóként tárgyalják őket.

– *molъ, molъši stb.* Ez utóbbi archaikus képzési módnak tekinthető, a későbbi nyelvemlékekben vannak más alkok is, pl. *molivъ, molivъši stb.*

3. Participium perfektum: Az infinitivusz-tőből képzik a *-lъ, -la, -lo* végződéssel, ahol *l* elem a képző, a magánhangzók pedig a végzések.
4. Jelen idejű szenvedő melléknévi igenév: az ige jelen idejű tövéből képzik a *-mъ, -ma, -mo* végződés hozzáadásával, ahol *m* elem a képző. A I., II., és V. osztályba tartozó igék *-o-mъ* végzést kapnak: *dvignomъ, dadomъ, stb.* A III. osztályba tartozó igéknek *-je-mъ* a végződése. A IV. osztályba tartozó igéké *-i-mъ: molimъ stb.*
5. Múlt idejű szenvedő melléknévi igenév: Az ige infinitivusz-tővéből képzik *n* képzővel. Azon igék esetében, melyeknél az infinitivusz-tő *-a*-ra vagy *-ě*-re végződik, ott *-iъ* végzést találunk: *znati – znaiъ, viděti – viděiъ.* A mássalhangzóra végződő infinitivusz-tövek *-eiъ* végzést kapnak: *vesti – vedeiъ, stb.* Azok az I. osztályba tartozó igék esetében, melyeknél az infinitivusz-tő nazális mássalhangzóra végződött *-tъ* végződés szerepel: *začęti – začętъ, stb.* (Мирчев 2000:112-115).

Mind ezek közül a mai bolgár nyelv már csak a participium perfektumot és a múlt idejű szenvedő melléknévi igenevet használja, aminek a fő oka az lehet, hogy ezek az alakok részt vesznek egyes igeidők kifejezésére szolgáló összetett konstrukciókban, valamint a feltételes mód képzésében, stb.

A felvilágosodás idején a bolgár nyelvben orosz hatásra újra megjelenik a jelen idejű cselekvő és jelen idejű szenvedő melléknévi igenév is, noha ez utóbbi idővel elveszíti az igenévi jellegét és a ma beszélt nyelvben már melléknévként van jelen (*любим, необходима, stb.*)

A participium perfektum helyzete már az ószláv nyelvben is különleges volt, hiszen a többi melléknévi igenévvvel ellentétben nem csatlakoztak hozzá esetragok. Mindez azzal magyarázható, hogy eredetileg egy igéből képzett főnév, amely igen hamar összekötődött a „*byti*” segédigével, mint annak az állítmányi jelzője (Харалампиев 2001:165).

Haralampiev szerint a melléknévi igenevek eltűnésének oka a nyelv analitikusabbá válásának a következménye. A melléknévi igenevek eredetüket tekintve igei jellegűek, de a funkció, amelyet betöltenek, morfológiailag mégis a névszók funkciók közé sorolható.

A melléknévi igenevek eltűnése hosszadalmas folyamat, amely nincs részletesen dokumentálva a XIV-XV. századi írásos nyelvemlékekben. Ennek kapcsán leginkább azokból a folyamatokból nyerhető magyarázat, amelyek az analitikai törvényszerűségekkel vannak

összefüggésben, elszenvedtek ugyanis néhány formai mutációt, mielőtt még teljesen eltűntek volna a nyelvből.

A I., II., és V. osztályba tartozó igékből képzett jelen idejű cselekvő melléknévi igenevek egyes számú alanyesetű hímnemű $-y$ végződésének a helyét átvette a $-ę$ végződés, amely az ugyanezen esetű és nemű melléknévi igenevek végződése volt a III. és IV. csoportba tartozó igék esetében. Ennek jelei már az ószláv korszakban megmutatkoznak. A középbolgár korszaktól pedig a $-ę$ végződés helyén $-ǫ$ végződést találunk. Feltételezhető, hogy ez a változás a többi esetben bekövetkező változás analógiájára történt, nem is beszélve arról, hogy így elkerülhető a különbség az I., II., és V., valamint a III. és IV. osztályba tartozó igék esetragja/kódolása ugyanannak a kategóriának a kifejezésre.

Az említett változás egyértelműen egybecseng a természetes morfológia több elvével is: rendszerkongruencia, ragozási osztálystabilitás, és az egységes kódolás. A módosulás szemantikai motivációja teljesen egyértelmű, mert minden forma ugyanazt a kategóriát jelöli: az egyes számú hímnemű alanyesetű melléknévi igenevet. A két, egymástól eltérő végződésre csak a különböző ragozás szolgáltatott indokot. Egyrészt a változás eredményeképpen, annak analóg jellegével egy már domináns elem még dominánsabbá válhatott (ez megfelel a rendszerkongruencia elvének), másfelől pedig az azonos szemantikai vonatkozású melléknévi igenevek egy csoportja azonos kódolást kapott (egységes kódolás). Az erre a változásra irányuló tendenciával vélhetően egyidejűleg folyamatban volt a ragozási osztályok átrendeződése is. Ez a két változás/folyamat nem sértette egymást, kölcsönösen előnyösen hatottak egymás számára.

A középbolgár korszakból származó írásos nyelvemlékekben akadnak esetek, melyek tanúsága szerint a III. és IV. osztály igéiből képzett jelen idejű cselekvő melléknévi alakok töve az ugyanezen osztályok egyes szám első személyű jelen idejű alakok töveinek analógiájára változtak: *nenavidęi* helyett *nenaviždqi*, a *nenaviždq* mintájára.⁷

A jelen idejű cselekvő melléknévi igenév egyes számú alanyesetű nőnemű alakjait érintően is történt változás: az $-i$ végződést felváltotta az $-a$. Ennek a módosulásnak feltételezhetően köze lehetett a névszórendszer érintő azon törekvéshez, mely hatására az egyes számú alanyesetű nőnemű névszók lehetőleg végződjenek $-a$ -ra, vagy $-ja$ -ra, a nagy produktivitású $-a$ és $-ja$ -tövő főnevek mintájára (Харалампиев 2001:166). Ez a törekvés a rendszerkongruencia számlájára írható, mely a természetes morfológia elveinek hierarchiájában a legfelső szinten foglal helyet. Az egyes számú első személyű jelen idejű végzések esetében

---

⁷ Az analógiáról később.

pl. nem stabilizálódhatott az *-m* végződés. Ha az elmélet megalkotóinak öt elvét vesszük figyelembe, akkor elmondható, hogy ez a módosulás nem sértette a szerkezeti ikonicitás elvét, sőt az egységes kódolás, és az osztálystabilitás elvével összhangban is volt. Az *-a/ja* végződés elterjedésével egyértelműbbé és egységesebbé vált a jelen idejű alanyesetű nőnemű cselekvő melléknévi igenevek implikációs sémája, egységesült a kódolásuk és a rendszer egy már domináns eleme még dominánsabbá vált. Ezenfelül, az *-i* végződés jelölhetett hímnemű főnevet is. Az *-a* és *-ja* szuperstabil markerek elterjesztésével az egységes kódolás értelmében az *-i* végű főnevek ezek után már mind a hímnemet jelölték.

A többes számú alanyesetű hímnemű jelen és múlt idejű cselekvő melléknévi igenév a középbolgár korszak idején fokozatosan elkezd felcserélni a régi *-e* végződését, a helyén pedig a névszók széles körében elterjedt *-i* végződése található. Ugyanezen melléknévi igenevek egyes számú alanyesetében is elterjed az *-i* végződés (Харалампиев 2001:167). Ezek a módosulások ugyancsak a szerkezeti ikonicitás elvének érvényesülésével hozhatók összefüggésbe.

Az említett módosulások főleg a középbolgár korszakban zajlottak le és a nyelvi rendszert érintő törvényszerűségek és összefüggések tisztázatlanságára utalnak, de nem adnak pontos képet arról, hogy mi módon vészett ki a nyelvből a melléknévi igenév. Ezt a kérdést illetően sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak azok a példák, melyek arról tanúskodnak, hogy az adott másoló számára már „ösztönösen” és „természetesen” nem egyértelmű, hogy egy-egy melléknévi igenevet hogyan használnak, vagy mi a végződése.

Már az ószláv korszakban akadnak példák, amelyek arra engednek következtetni, hogy a melléknévi igenevek elkezdtek közelíteni/átalakulni személyes igékké az „*i*” kötőszavas mondatokban: *videvěvъ i vьzradova sę*. Egyes nyelvészek szerint az imént említett példa és az ugyanilyen típusú esetek további előfordulásai valóban arról tesznek bizonyosságot, hogy a középbolgár korszakban beszélt nyelvben valóban személyes igeként használták a melléknévi igeneveket, de ennek a módosulásnak kevés köze lehetett azok eltűnéséhez. Ezen felfogás ellen szól az a körülmény, hogy a Tarnovói iskola másológái nem engedték meg a melléknévi igenevek és a személyes igék kötőszóval való összekötését annak ellenére, hogy egyébként a többi írásos nyelvemlék tanúsága szerint széleskörűen elterjedt jelenségről volt szó. A melléknévi igenév és a személyes ige közti „*i*” kötőszó megléte valóban nagyobb igei jelleget kölcsönzött a melléknévi igenévnek, és ezért a tarnovóiak nem fogadták el, mint nyelvi norma.

A temporális jelentéssel bíró kötőszó jelenléte a melléknévi igenév körül szintén jele a melléknévi ige személyes igeként való felfogásának. K. Mircsev példája: „*jako viděvъ sebe kralъ ne dobra sęlo, abie vьhoditъ vъ edinoi otъ katręgъ*” a XV. századból, de van rá példa a

XIV. század második feléből is (Kiril Mircsev példáját Haralampiev idézi itt: Харалампиев 2001:167). Az ilyen esetekben a kötőszó szolgált a melléknévi igenév jelentésének a pontosítására az időt vagy a módot illetően.

Érdekesek és jelentősek például az olyan esetek is, amikor a melléknévi igenév helytelen vagy éppen esetek szerint nem ragozott formában jelenik meg. Néhány középbolgár írásos nyelvemlékben a melléknévi igenév korlátolt használatát illetően arra is találni példát, hogy a személyes igét használnak helyette, noha ez nem nevezhető tendenciának, inkább csak az archaikus írásmódhoz való ragaszkodás következménye.

Azokat a melléknévi igeneveket is érintették változások, amelyek megőrződtek a mai bolgár nyelvben is. A múlt idejű szenvedő melléknévi igenév is, akárcsak a bolgár nyelv teljes névszó rendszere, elvesztette az esetek szerinti ragozott alakjait. Ennek a melléknévi igenévnek az alakjait érintően megfigyelhető egy (az analógia mintájára történő – jegyzi meg (Харалампиев 2001:168) depalatalizációs tendencia, amely a XIII. században kezdődött: a „*roždenъ – roden*” mintájára „*osqždenъ*” helyett „*osqdenъ*”, „*nekrъštenъ*” helyett „*nekrstень*”, stb.

Az ószláv múlt idejű szenvedő melléknévi igenév *-n-*, *-ei-*, és *-t-* képzőkkel voltak ellátva, melyek közül a legutóbbi volt a legkevésbé produktív. Csak azoknál az egyszótagú melléknévi igeneveknél volt látható, amelyeknek *-ę-*, *-ě-*, *-i-*, *-y-*, vagy *-ou-* volt a végződése. Néhány évszázad leforgása alatt viszont a produktivitásuk megnövekedett és igencsak elterjedtek, melyről a mai nyugati és délnyugati bolgár nyelvjárások tanúskodnak. Ennek a tendenciának a XIV. századtól mutatkoznak írásos nyomai.

Az egyedüli változás, amely a participium perfektumot érintette, a többes számú alakjainak az eltűnés: *ljubili*, *ljubily*, *ljubila*. A XII. századtól ezeknek a többes számú alakoknak a vége fokozatosan egységesül és *-le* lesz.

Az ószláv participium perfektum az ige infinitivusz-tövéből képezte az alakjait, amely töből az aorisztosz formáit is képezték, ezért tradicionálisan szokás aorisztoszi cselekvő melléknévi igenévnek is nevezni. Az elbeszélő formák megjelenésével egyidőben megjelenik egy új *-l* forma: múlt idejű folyamatos cselekvő melléknévi igenév, amely a jelen idő tövéből képi az alakjait, akárcsak az imperfektum, ezért tradicionálisan imperfektumi múlt idejű cselekvő melléknévi igenévnek is nevezik. Ez az új *l*-es fomra az evidencialitás kifejezésének az eszköze, erről később. Az ószláv és a középbolgár írásos nyelvemlékekben nem tetten érhető az imperfektumi cselekvő melléknévi igenév kifejlődésének a tendenciája, noha az világosan látható, hogy mindez a XIV. század vége előtt történt, az elbeszélő igei alakok kifejlődésével egyidőben. Érdekes azonban az a tény, hogy a nyugati bolgár nyelvjárások egy része annak

ellenére, hogy használja az elbeszélő igei formákat, nem használja a múlt idejű folyamatos cselekvő melléknévi igenevet.

Az említett esetben újra felmerül a jelen idő tövét illető temporális orientáció kérdése. Már nem csak az imperfektum kategóriáját jelöli, hanem a múlt idejű folyamatos cselekvő melléknévi igenevet is. Mindkét esetben hosszan tartó múlt idejű cselekvés jelentését hordozza magában.

A participium perfektum funkcióját illetően is megfigyelhetők változások. Az ószláv nyelvben összetett igei szerkezetek képzésében használták, kivételesen ritka esetekben jelzői funkciót betöltő szerepben is megtalálható. Ilyen példák előfordulnak a középbolgár korszakra keltezhető nyelvemlékekben is, noha nem teljesen egyértelműek. Feltételezhető, hogy a mai bolgár nyelvben használt participium perfektum, mint különálló, funkcióval rendelkező része a mondatnak, kései, talán XVII. századi fejlemény. Megjegyzendő azonban, hogy az elkülönült használatra vannak korábbi példák is már XIV. századból. Nem teljesen egyértelmű az sem, hogy valamilyen idegen nyelv hatására történhetett a participium perfektum jelzői funkciójától elkülönült használata.

Néhány ószláv eredetű jelen idejű cselekvő melléknévi igenevet még ma is őriz a bolgár nyelv, melyek melléknevekként funkcionálnak, pl.: *горец, същ*, stb. Egyedül a múlt idejű cselekvő melléknévi igenevnek nehéz fellelni a nyomát: az egyetlen példa a *мърша* főnév, melynek eredete a „*мъръša < мъръši, мърѣти*” ige (Харалampieв 2001:169).

Ami a nyelv analitikus jellegét illeti, Haralampieв szerint a melléknévi igenevek eltűnésének fő okaként az nevezhető meg, hogy a nyelv lassan közelít a szintetikustól az analitikus felé (Харалampieв 2001:165). A melléknévi igenevek eredetüket tekintve igék, de az általuk betöltött funkció alapján inkább a névszók közé sorolhatók. Mint ismeretes, a bolgár névszóragozás eltűnt a nyelvből. A természetes morfológia szempontjából Haralampieв megállapítása teljes mértékben alátámasztható. Az Elméleti alapok c. fejezetben leírt öt szintű nyelvi elemzés modellje szerint, az egyik szinten bekövetkező változás további változásokat generál a következő szinten, és így tovább. A bolgár nyelv fokozatosan egyre analitikusabbá válik, ami felfogható az említett elemzés második, vagyis tipológiai szintjén bekövetkező változásnak, amely hatással van a következő, a nyelvspecifikus kompetencia szintjére. A nyelvspecifikus kompetencia szintjéről a következőképpen írható le a melléknévi igeneveket ért hatásokból kialakuló tendencia: mialatt a természetes morfológia elvei szüntelenül hatást kifejtve alakították az igerendszert (többek közt a melléknévi igeneveket is), egy másik, a tipológia szintjéről érkező változás érvénytelenítette ezeket, a tipológiai szinten történő változáshoz képest apró módosításokat, és a névszóragozás „megszüntetésével” gyakorlatilag

„eltörölte” a melléknévi igenevek névszói jellegét, ezzel eljelentéktelenítve minden harmadik szintű (a természetes morfológia elvei által indukált) belső változást. A tipológiai jellegű változások sokkal lassabbak és nem minden alrendszerben zajlanak le egyszerre.

A participium perfektum eredetileg sem rendelkezett a többi melléknévi igenevet jellemző névszói attribútumokkal, továbbá az összetett konstrukciókban betöltött fontos szerepe miatt a nyelvi rendszer olyan kardinális funkcióval rendelkező egysége, amelynek átalakításához több és jelentősebb erre irányuló tendenciára is szükség lenne.

Határozói igenév

Még az ószláv írásos nyelvemlékekben megtalálni annak a tendenciának a nyomát, miszerint a cselekvő melléknévi igenevek alakulása valamilyen formailag nem módosuló, univerzális alak felé vette az irányt. Leggyakrabban a jelen idejű cselekvő melléknévi igenév többes számú alanyesetű hímnemű és ritkábban ugyan ennek a melléknévi igenévnek az alanyesetű többesszámú nőnemű formái jelennek meg nem ragozható módon. A középbolgár korszak írásos nyelvemlékeiben nagyon ritkák a nem változó alakot öltött múlt idejű cselekvő melléknévi igenevek.

Mindebből az következik, hogy a határozói igenevek kialakulásának első fázisa az lehetett, amikor az egy alakra redukálódott melléknévi igeneveket határozói igenévként kezdték használni, a melléknévi igenevek appozitív/adverbális funkciójában volt megfigyelhető. Azzal, hogy a cselekvő melléknévi igeneveknél elhanyagolták az eset szerinti egyeztetést, sőt mi több, a nem és a szám szerinti egyeztetést is, tulajdonképpen megfosztották őket a névszói jellegüktől és a jelzői funkcióiktól. Ennek következtében előtérbe kerül az egykori melléknévi igenevek igei sajátossága aminek következtében közelíteni kezd a mondat állítmányi részéhez, majd elkezd magyarázattal szolgálni a cselekmény körülményeiről, vagyis lassan, fokozatosan átalakul azzá a határozói igenévvé, ami a mai bolgár nyelvben is használatos (Харалампиев 2001:170). A Haralampiev által leírt folyamat első szakasza akár a melléknévi igenevekre is vonatkozhatna, a végkifejlet különbözik. Átalakulásukért szintén a tipológiai szinten történő analitizmus felé való elmozdulás tehető felelőssé.

A nyelvemlékekben zömmel akadnak példák a megkövült melléknévi igenevek határozó igenévi szerepben történő használatára, ezek közül néhány: *ishodę* helyett *ishodęšte*, *glagolęšta* helyett *glęšti*. Az összes mai bolgár nyelvben használatos határozó igenév a jelen idejű cselekvő melléknévi igenévből eredeztethető, pontosabban azok –*šte* és –*šti* végződésű

alakjaiból. A mai alakoknak sokféle a végződésük: -ки, -чи, -ким, -чим, -кюм, -щец, -щиц, -щимица.

Az infinitivusz és a szupinum

Eredetüket tekintve az infinitivuszi formák megszilárdult, esetek szerint már nem változó igéből képzett főnevek alakjai. A legelfogadottabb vélemény szerint a régi *i*-tövé nevek részes estét mutatja. Az ószláv korszakban *-ti* a képzője. A magánhangzóra végződő tövek esetében egyszerűen csatlakozik: *zna-ti, moli-ti*, stb. Amikor az infinitivusz végződés mássalhangzóra végződő tőhöz csatlakozik, akkor különböző fonetikai módosulásokkal csatlakozik a tőhöz.

Ahogy az infinitivusz, úgy a szupinum is egy megkövült eset, méghozzá a régi *-ъ* tövé absztrakt név birtokos esete lehetett. Ennek az alaknak az ószláv képző *-тъ*, és ugyan olyan módon csatlakozik az igéhez, mint az infinitivuszi végződés (Мицрев 2000: 115-116, Меѣ 1951:394).

Az ószláv írásos nyelvemlékek tanúsága szerint a szupinum igen hamar rálépett az eltűnés felé vezető útra. A szupinumot csak különleges és ritka esetekben alkalmazták, csak mozgást jelentő igék után.. Annak ellenére, hogy a középbolgár írásos nyelvemlékekben is találkozni a szupinum alakjaival az archaikusság megőrzéséhez való ragaszkodás miatt, kétségtelen, hogy az élő nyelvből eltűnt még az ószláv korszak idején, a helyén pedig fokozatosan az infinitivusz alakja terjed el. Ezek szerint az infinitivuszi alak teljes értékűen tudta helyettesíteni a szupinumot, viszont a szupinum nem helyettesíthette az infinitivuszt. A szupinum korlátozott használata miatt az infinitivusz nagyobb elem-gyakorisággal rendelkezett, mint a szupinum. Ezek alapján elmondható, hogy azzal, hogy a szupinum helyét felváltotta az infinitivusz, a rendszer egy már eleve domináns vonása vált még dominánssabbá, amely teljes mértékben megfelel a rendszerkongruencia elvének.

Az infinitivusz alakja továbbra is változatlanul megőrződött, annak ellenére, hogy már az ószláv a korszakban is előfordult, hogy da-konstrukcióval helyettesítették: *isplъnišę sę dъnye roditi jeji* (1342), *da roditъ* (X. század). Akadnak olyan esetek is, amikor a szupinum helyén da-konstrukciót találunk. A nyelvemlékekben talált adatok, bár nem tükrözik egyértelműen az átalakulás különböző szakaszait, arra engednek következtetni, hogy az infinitivusz még használatban volt a teljes középbolgár korszak alatt, annak ellenére, hogy gyakran helyettesítették da-konstrukcióval.

Az infinitivusz és a da-konstrukció viszonya nem egyezik teljesen az infinitivusz és szupinum viszonyával. A da-konstrukció használata az infinitivusz helyett nem minden esetben volt lehetséges és ilyenkor az infinitivusz forma egyszerűen lerövidült. Legelőször is lekopott a szóvégi magánhangzó. A *-t-re* végződő infinitivuszi forma sok szláv nyelvre jellemző, a napjainkban beszélt bolgár nyelvjárásokban viszont ritkán találkozni a hagyatékával. Megmaradt a nyoma ószláv korszakból eredő szókapcsolatokban, pl.: *едва е познат, не е виден* < *тъштъ естъ видѣти*, stb.

A következő lépésben a forma további rövidülése során eltűnt a szóvégi *-t* is, melynek következtében tulajdonképpen létre is jött a mai nyelvben használt rövid infinitivusz forma. Erre a módosulásra a XII-től találni példákat. A használata is lekorlátozódott, hiszen csak néhány igével képzett szókonstrukcióban használatos pl. *мога*, esetleg ritkábban a *недей* tiltószó, vagy a *стига* után pl.: *не мога да ти каза, недей сна, стига стоя*, stb.

Annak az oka, hogy az infinitivuszi alakot tovább megőrizte a nyelv mint a szupinumot, talán abban keresendő, hogy szókapcsolatokat alkotott a *byti* létige harmadik személyű alakjával jelen, múlt és jövő időben is.

A mai bolgár nyelv igéinek egy kis csoportja az első (-e) ragozási osztályból, melynek mássalhangzós tövük van, olyan a rövid infinitivuszi alakkal rendelkezik, amelyek nem származtathatók közvetlen az ószláv infinitivuszi alakjaikból: *влека – влече (vlěšti)*, *крада – краде (krasti)*, stb. Nem számottevő kivételtől eltekintve az infinitivusz-tő magánhangzóra végződött, ezért az e-soros ragozási osztályba tartozó igék előbb említett csoportjának is magánhangzóra végződő rövid infinitivuszi alakokra volt szüksége. A tő és a végződés határán lezajló asszimilációs folyamatoknak köszönhetően a *dati* és *iti* igék infinitivusz töve magánhangzóra végződik *da-* és *i-*. Az a törekvés, hogy infinitivusz tő magánhangzóra végződjön, olyan formák kialakulásához vezetett, mint pl.: *можеш ли че (чете)*, stb.

Ezek a rövid infinitivusz alakok, bár megfeleltek a mássalhangzóra végződés követelményének, ellentmondásos helyzetbe kerültek a tő teljességének való megőrzésére való törekvéssel, ami szembe megy a transzparencia és a diagrammaticitás elvével. Emiatt indokolt esetekben elfogadható volt, hogy a rövid infinitivusz alak mássalhangzóra végződjön, vagyis az ige lépett a rövid infinitivuszi alak szerepébe. A tárgyalt csoport igéinek esetében a rövid infinitivusz szerepét idővel átvette az aorisztosz egyes számú második és harmadik személyű alakja. Ez egy kézenfekvő választása, hiszen a többi ige esetében az aorisztosz említett alakjai egybe estek a rövid infinitivusz alakjaival (Харалампиев 2001:173). A természetes morfológia szempontjából közelítve úgy lehetne fogalmazni, hogy újfent a rendszer egy domináns vonása erősödött tovább.

Perfektum és pluszkvamperfektum

A perfektum az az időforma, amely a szláv nyelvek zömében a múlt idő általános formájává vált, kiszorítva ezzel a többi alakot (H. Tóth 2011:144). Az ószláv nyelvben a perfektum saját, belső fejlődés, nincs köze a régi indoeurópai perfektumhoz. Amíg az aorisztosz egy múlt időben lezárult cselekményt fejez ki, addig a perfektum egy jelen idejű állapotra utal, amely a múltban lezajlott cselekmény eredménye. A perfektum összetett múlt, a participium perfektummal és a *byti* ige jelen idejű alakjaival képzik, alakjai tehát utalnak nemre, számra és személyre is. Leggyakrabban az egyes számú második és harmadik személyű formák jelennek meg a nyelvemlékekben, az igeidő többi alakjával ritkán találkozni (Мирчев 2000:117).

A pluszkvamperfektumot is úgy képzik, mint a perfektumot, csak a participium perfetum mellé a *byti* ige imperfektumi alakja kerül. Мирчев véleménye szerint ez az igeidő széles körűen elterjedt volt az ószláv nyelvemlékekben. Olyan cselekvést fejez ki, amely befejeződött egy másik múltbeli cselevés előtt. Akárcsak a perfektum, a pluszkvamperfetum is élő kategória a ma beszélt bolgár nyelvben.

A bolgár nyelv fejlődése során ezt a két szintetikus múlt időt viszonylag kevés változás éri. Ahogyan már az ószlávban is, a mai bolgár nyelvben is *цьм* ige megfelelő ideje (perfektum – jelen idő, pluszkvamperfektum – imperfektum) és a participium perfetumból tevődik össze, valamint az ószláv nyelvben is fennálló temporális orientációjuk is megmaradt. A perfektum szolgált formai és jelentésbeli alapul az új elbeszélő igei formák létrejöttéhez.

A perfektumot és a pluszkvamperfektumot is érintő változás, hogy a többes számú alakjaik egy formára redukálódtak, valamint eltűntek a duális alakjaik is. Ezek a változások a középbolgár korszakban zajlottak le.

A többi változás, amely ezt az igeidőt érintette, megegyezik a *byti* ige érintő változásokkal jelen időben és imperfektumban.

A legrégebbi ószláv írásos nyelvemlékekben előfordulnak példák arra, hogy a perfektum és pluszkvamperfektum kifejezésére szolgáló konstrukcióban a *byti* megfelelő idejű alakja helyett az *iměti* ige azonos idejű alakjai tűnnek fel. Ez a jelenség, noha a mai bolgár írott nyelvben nem elfogadott, a beszélt nyelvben létezik, pl. *той има написани (е написал), имахме обявен (бяхме обявили) конкурс*, stb. Vladimir Georgiev elmélete szerint a tárgyalt példák jelei egy új igeidő, a rezultatív múlt kifejlődésének. Ezt az elméletet elutasították, bár tény, hogy az *имам* ige és a participium perfektum párosítását nehéz minősíteni, sok más nyelvben elterjedt összetételről van szó. A délnyugati és trák bolgár nyelvjárások módszeresen

használják, mint a perfektum és pluszkvamperfektum szinonimáját, ami egyfajta törekvésnek is tekinthető arra, hogy összevonják a két perfektumot (Харалампиев 2001:144).

Mivel a perfektum és pluszkvamperfektum alakjait nem érintették konkrét változások, nem figyelhetők meg rajtuk a természetes morfológia elvei. A szinkretizmus sémájukról és az ikonicitásukról később.

Egyszerű és összetett jövő idő

Az ószláv korszakra a régi indoeurópai jövő idejű forma kiveszett és az akkori nyelvben nem is léteztek speciális alakok ennek a kategóriának a kifejezésére, egyszerűen a jelen idejű befejezett alakokat használták. Ritkán találni példát arra is, amikor a folyamatos szemléletű ige jelen idejű alakjával fejezik ki a jövő időt. Nagy általánosságban elmondható, hogy az egyszerű jövő időt használják, de gyakran előfordul, hogy összetett módon fejezik ki, segédige használatával.

Az ószláv nyelv jövő idő kifejezésére szolgáló összetett formáiban szereplő segédigék még nem teljesen gramatikalizáltak, hanem továbbra is jelentőséggel bír az eredeti jelentésük: az *imamь* segédigét szerepeltető szókapcsolatok magukban hordozzák a kényszerűség aspektusát, a *hoštq* igével képzett szókapcsolatok a kívánság aspektusát, a *načinq – vьčinq* konstrukciói pedig egy cselekvés elkezdésére utalnak (Мирчев 2000:119). Az *iměti* segédigével alkotott konstrukciók voltak a leggyakoribbak, ennél ritkábban találkozni a *hotěti*, és legritkábban a *načěti/vьčěti* segédigével. A jövő idő kategóriájának kifejezésére szolgáló eszközök sokszínűsége idővel korlátozódott.

A *byti* ige speciális alakkal rendelkezik a jövő idő kifejezésére: *bqđq, bqdeši*, amelyek a jelen idejű ige első ragozási osztálya szerint alakítanak. Az említett igt segédigeként csak a szenvedő igékkel történő jövő idő kifejezésére használják.

Napjaink bolgár nyelvében az egyszerű jövő idő használata korlátozott. Főleg alárendelő mellékmondatokban találkozni vele, pl.: *Тоѝ џе си купи книгата, която си избеде*. A jövő idő kifejezésére szolgáló partikula a *џе*.

Elég sok a zavaros tényező a jövőbeli cselekmény kifejezésére használt ószláv nyelvi eszközök maradványai közötti kapcsolatokat illetően. Egyes vélemények szerint még az ószláv korszakban elkezdtek közelíteni egymáshoz a *hoštq* és a *imamь* „segédigékkel” képzett szókapcsolatok, az előbbieket elkezdtek felváltani az utóbbiakat, a XIV. századtól pedig azonos jelentéssel az ún. határozott jövő (*положително бъдеще време*) kifejezésére használták a beszélt nyelvben. A *hotěti* ige segédigeként való nagymértékű elterjedése a jövő idejű formák

kifejezésére összhangban van a balkáni nyelvi közeg fejlődésével is, amely nyilvánvaló hatást gyakorolt a bolgár nyelv fejlődésére.

Napjaink bolgár nyelvében pedig az *imamь*-szóösszetételek csak tagadó formában maradtak fent. J. Trifonov mutatott rá, hogy az újbolgár nyelv is őrzi a határozott jövő időt, melynek a képzésére a személytelen *uma* + *da* + jelen idejű ige összetételt használják és ez a konstrukció az ószláv *imamь*-szóösszetételek hagyatéka. Ennek a konstrukciónak a létjogosultsága, mint külön kategória sokáig vitatott és nehezen elfogadott volt, legfőképpen azért, mert könnyen összekeverhető az *umam*-összetételekkel, melyekben az *umam* változik személy és szám szerint. Az *uma*-típusú szókonstrukciókban, mint az *uma da ce cыdume*, stb., a személytelen ige már teljesen elvesztette a lexikális jelentését, csupán grammatikai funkciót tölt be, amely egy jövőbeli cselekvésre utal.

A mai bolgár nyelvben az *uma* után csakis folyamatos szemléletű ige állhat, de ez egy nagyon friss fejlemény, mert a pár évtizeddel ezelőtti irodalmi nyelvben még használták befejezett igével is. Az *umam* ige használatának szemlélet szerinti korlátozása, akárcsak a különleges hanglejtése, csak a XX. század első évtizedeiben kezd kialakulni. Ennek a változásnak a kiváltó oka, egyfelől, hogy a *ue* forma végleg megállapodott a határozott jövő kifejezésére szolgáló nyelvi eszköz szerepében, másfelől pedig, hogy az *uma* formáknak konkretizálódott jelentése: kötelezettség és időbeni tartósság kifejezésére.

A jövő kifejezésére szolgáló összetett kifejezések közül a *-čbiq*-konstrukciónak a hagyatéka nem található meg a mai bolgár nyelvben, de meg kell jegyezni, hogy egyes nyelvészek szerint már az ószláv korszakban sem egy jövőbeli cselekvésre utalt, pontos jelentése és funkciója körül tehát akadnak kétségek.

A mai bolgár nyelvben az általános használatban levő eszközök a jövő idő kifejezésére tehát a *ue* (melynek őse az ószláv *hotěti*) és a tagadó forma *нямa* (mely az ószláv *iměti*-ből származik). Nagyon ritkán előfordul, hogy kijelentő formákat képeznek az *uma* szóval, vagy a *ne ue* szerkezettel tagadnak. Mindebből az látható, hogy a történelem során attól függően változtak és terjedtek el a jövő idő kifejezésére szolgáló ószláv nyelvi eszközök, hogy milyen jövőbeli cselekvésre kellett utalniuk (kijelentő vagy tagadó), és egyúttal, hogy milyen pluszjelentést kellett még hozzátenniük a konstrukcióhoz. Attól függetlenül, hogy grammatikalizáció során elveszett a tényleges jelentésük, mégis többletjelentést hordoznak azt illetően, hogy állító, kérdő, vagy tagadó konstrukciónak van-e szó.

A jelen és múlt idő, valamint a jövő idő közt az a legnagyobb különbség, hogy míg a múlt és jelen idő cselekvése már teljesen bizonyos, hiszen megtörtént, vagy éppen zajlik, addig a jövő időben bekövetkező cselekmény sokkal kevésbé bizonyos, a végrehajtását illető erősebb,

vagy gyengébb akaraton múlik. Ez az elgondolás szerint teljesen indokolt, hogy a kijelentő és kérdő jövő idő kifejezésére szolgáló lehetőségek közül éppen a *hoštq*-konstrukciók terjedtek el a legjobban és maradtak fenn a napjainkban beszélt bolgár nyelvben is, hiszen önmagukban hordozzák azt, ami a jövő idő sajátossága: az egyelőre el nem követett, de szándékban álló cselekvést. Ellenkezőleg, amikor annak a valószínűsége a nagyobb, hogy egy cselekvés nem fog bekövetkezni a jövőben, vagyis a tagadó jellegű jövő időre vonatkozó kifejezésben a *imamь*-összetételek terjedtek el, mivel a bizonytalanság tényét hivatott erősíteni a *imemь* ószláv ige mai bolgár nyelvben használatos negatív megfelelőjének jelentése is: *няма* („szükséges, muszáj lenne, de nem”). Az nem ragozódó *uma* igével képzett pozitív formák magukban hordozzák a „nem óhajtás” aspektusát, annak ellenére, hogy a cselekmény kötelező jelleggel biztosan bekövetkezik.

A *ne me* kombinációval kifejezett tagadó formák, amelyek egyébként nagyon ritkák, egy jövőbeli cselekvés azon aspektusát fejezik ki, hogy kisebb a bizonyossága annak, hogy a jövőben nem fog bekövetkezni.

A jövő idő kifejezésére szolgáló konstrukciók formai változásai hasonlóak. A *hoštq*-szerkezetek vélhető fejlődési szakaszai a következők:

hoštq, hošteši, hošetemь... + infinitivusz > štq, šteši, štetemь... + infinitivusz > šta (štъ), šteš, šte, ... + rövid infinitivusz > uqa, uqem, uqe... + da + ige ragozott alakja > uqa, uqem, uqe... + ige ragozott alakja > me partikula + da + ige ragozott alakja > me partikula + ige ragozott alakja

A változás felvázolt szakaszainak pontosságától függetlenül a végeredmény az, hogy a *me* partikula válik a jövő idő általánosan elterjedt grammatikai szimbólumává. A *me* + személyes ige kombinációja azonban nem azonos fokozatokkal fejlődött a bolgár nyelvterület különböző dialektusaiban. A legkorábbi változást feltételező jelek a XIII. századtól fedezhetők fel. A *me* partikula számtalan verziója fellelhető a mai bolgár nyelv dialektusaiban is: *ume, me, mu, mъ, жъ, stb.*

Az ószláv nyelv összetett formáiban szereplő segédigék, amelyek a jövő idő kifejezésére szolgáltak, túl sok variációs lehetőséget szolgáltatottak ugyanannak temporális vonatkozásnak a kifejezésére. A természetes morfológia elvei szerint az efféle sokszínűség indokolatlan, így hát ebből a szempontból is a variációs lehetőségek számának a csökkenésére várható, amelyre az idő múlásával sor is került. A *me* partikula elterjedésével, mint a jövő idő általános szimbóluma, dominánsabbá vált a rendszer egy domináns eleme, és egyértelműbbé vált az implikációs séma, de nem maximálisan. Az azonos temporális kategóriát jelölő kifejezések száma lecsökkent, amely összehangot jelez az egységes kódolás elvével is, valamint az így képzett összetett konstrukciók egyértelműen transzparensnek. Az érdekes kérdés az, hogy a lehetőségek közül

miért éppen azok a segédigék maradtak fenn a nyelvben, amelyeknek a leszármazottait a bolgár nyelv napjainkban is használja? A ragozási osztályok stabilitása szerint nem felétlenül indokolt, hogy egy azonos temporális vonatkozású kategória két különféle segédigével fejezi a kijelentő/kérdő és tagadó alakjait.

Azoknak a változásoknak, amelyek a jövő idő kategóriáját érték az elmúlt évszázadok során, van egy olyan aspektusuk, amely hiányzik a többi igeidőt ért módosulások sorából: nevezetesen az, hogy a rendelkezésre álló nyelvi eszközök sokaságából történő „választás” során jelentős befolyásoló tényezőként volt jelen a szemantika, annak ellenére, hogy a rendelkezésre álló segédigék csupán csak cizellálták a konstrukciók jelentését, de temporális vonatkozásuk megegyezett. Mindebből arra lehet következtetni, hogy a segédigék grammatikalizációja, vagyis az eredeti jelentésük elvesztése még nem zárult le teljesen, amikor a nyelvi rendszer megtette az első lépést a ma is használatban lévő segédigék kiválasztása felé. Mindezen túl pedig nem is ez az első eset a bolgár nyelv történetében, amikor a temporális vonatkozáson túlmenően egy igeidő úgy mond „többletjelentéssel” is hordoz magában: érdekes következtetéseket lehetne levonni az összetett jövő idő és az evidencialitás diakrón fejlődésének az összehasonlításából.

Az ószláv *iměť* igéből származó *има/няма* igékkel képzett konstrukciók fejlődése egyszerűbb: *има/няма* + *да* ragozott igealak. Némely nyelvjárásokban találkozni olyan szerkezetekkel is, melyekben a *да* nem szerepel. Ez egy friss újítás, amely teljesen törvényszerű és könnyen elképzelhető, hogy ezek a rövidített konstrukciók a jövőben más bolgár nyelvjárásokban is felbukkannak. A beszélt nyelvben előfordulnak *има чакаш, няма ти кажа*, stb. formációk is (Харалампиев 2001:149).

Jövő a múltban – Futurum praeteritum

Az ószláv korszakból származó írásos nyelvemlékek tanúsága szerint a múlt idejű jövő időt a *hotěti* imperfektumi alakjával és az adott ige infinitívuszának a kombinációjával fejezték ki, pl. *hotěaše minqti*. Nagyon valószínű, hogy ezt az igeidőt kifejezték még az *iměti* ige imperfektumi alakjának és az adott ige infinitívuszi alakjának a kombinációjával is, legalábbis a mai bolgár nyelvben használatos formája szerint erre lehetne következtetni, de sem az ószláv, sem a középbolgár korszakból származó írásos nyelvemlékekben nem találni erre utaló jelet.

A korábban leírt nem ragozódó *има* igével képzett összetett jövő időt érintő változások vonatkoznak a múlt idejű jövő alakjaira is. Ezeknek az alakoknak a használata során is ott van a kötelező jelleg és az időbeli tartósság, mint az igehez járuló plusz jelentéstöbblet,

jelentésmódosítás. A ma beszélt bolgár nyelvben az *uma* mellett csak folyamatos szemléletű ige állhat, és az ő esetükben is, akárcsak a leíró jövő idő esetében, ez az igeszemléletbeli korlátozás és az intonációban történő változás csak a XIX. század végétől érzékelhető.

A múlt idejű jövő idő kifejezésére szolgáló konstrukciókat érintő változások megfelelnek az imperfektumot és az infinitivuszi alakokat érintő változásoknak.

A mai beszélt nyelvben a múlt idejű jövő idő kifejezése a szám és személy szerint változó *ue*, *ueue* segédigével történik, melyek a *da* + ige ragozott alakja követ. Egyes bolgár dialektusokban megfigyelhető egy, a konstrukciót érintő napjainkban is zajló tendencia, mely egyébként jellemző a balkáni nyelvekre és a múlt idejű jövő még egyszerűbb és általánosabb kódolását szolgálja. A *ue* segédige ragozott alakjai helyett minden számban és személyben a *ueue*-t használják, pl. *уяхме да удем* helyett *уеуе да удем*, stb. Főleg a nyugati dialektusokra jellemző, hogy a kötetlen beszédben a *ue* segédige és az imperfektum ragozott alakjainak a kombinációját részesítik előnyben, pl. *уе доудеуе*, stb.

A múlt idejű jövő idő alakulása függ az összetett vagy leíró jövő idő alakjainak a változásaitól, és feltételezhetően az arra való törekvéstől is, hogy egységesebb formák használatával fejezzék ki a múlt idejű jövő különböző alakjait. A természetes morfológia elveit illetően ebben az esetben egyelőre nem lehet konkrét következtetéseket levonni.

Befejezett jövő idő - Futurum exactum

A befejezett jövő idő kifejezésére szolgáló konstrukciót a *byti* ige befejezett jövő idejű alakja és a participium perfektum alkotja. A *byti* ige jövő idejű alakja nagyon korán specializálódott a jövő idő kifejezésére, ahogy történt pl. az egyszerű jövő idő esetében is. Az ószláv korszakból származó írásos nyelvemlékekben ritkán fordulnak elő ennek az igeidőnek az alakjai, az evangélikus szövegekből teljesen hiányoznak.

A középbolgár korszakban továbbra is ritkán találkozni a befejezett jövő idő alakjaival, de találni arra utaló jeleket, hogy a beszélt nyelvnek egyébként szerves részét képezte. A befejezett jövő idő napjaink nyelvében is aktív kategória, egyedüli változás, hogy a konstrukció megkapta a *ue* segédigét, amely minden esetben a jövő aspektusát jelzi. A XX. század elején még használatban voltak a *ue* nélküli konstrukciók is.

A ma beszélt nyelvben a befejezett jövő idő kétféle segédigével képzik: a *бѣда* és a *сѣм* jelen idejű alakjaival is, noha az előbbiek ritkán fordulnak elő. A *сѣм* igével képzett konstrukcióról nem lehet teljesen biztosan megmondani, hogy mikor jelennek meg, de kétségtelenül a régi formák felcserélésére irányuló tendencia eredménye. Ennek a jelenségnek

kétségtelenül köze van a *byti* ige egyszerű jelen idejű alakjának kiveszéséhez, mely a befejezett jövő idő szerves alkotóeleme. Már az ószláv korszakban találni olyan példákat, melyek azt sugallják, hogy a *byti* igének két jövő időre vonatkozó alakja lehetett: egy összetett (*bqđq, bqđeši, bqđetъ...*) és egy leíró (*hoštq/imašъ, hošteši/imaši byti, hoštetъ/imatъ byti...*).

Az ószláv beszélt nyelvben tehát létezett a régi ósszláv befejezett jövő idő formájának az utódja, de mindemellett megjelent egy második forma is ugyanerre a kategória kifejezésére.

A természetes morfológia elveinek szempontjából feltételezhető, hogy az ennek az igeidőnek a kifejezésére szolgáló eszközök éppen egy módosulási folyamaton mennek keresztül. Az egységes kódolás elve alapján teljesen indokolatlan, hogy két egymástól teljesen különböző nyelvi eszköz ugyanazt a kategóriát fejezze ki. Megerősíthető az imént említett régi formák felcserélésére irányuló tendencia, amelynek eredményeképpen a *съм* segédigével képzett konstrukciók ki fogják szorítani az archaikusabb *бъда* segédigével képzett konstrukciókat. A befejezett jövő idő helyzete emlékeztet az összetett jövő idő helyzetére az ószláv korszakból: egyetlen forma elégséges ugyanannak a temporális kategóriának a kifejezésére, ezért feltételezhetően el fog tűnni valamelyik (Харалампиев 2001:151-152).

Befejezett jövő idő a múltban - Futurum exactum praeteritum

A múlt idejű befejezett jövő idő kifejezésére nem léteznek konstrukciók sem az ószláv, sem a középbolgár írásos nyelvemlékekben. A kirívóan ritka előfordulása és a középbolgár írásos nyelvemlékekből való teljes hiánya miatt minden múltbeli befejezett jövő időre való megállapítás csak teoretikus lehet.

A befejezett jövő és múltbeli befejezett jövő idő egyidejű megléte bizonyítottan tekinthető (írja Haralempiev itt: харалампиев 2001:), és ha ezt elfogadjuk, akkor nyilvánvaló, hogy két egymástól megkülönböztethető konstrukcióra volt szükség a kifejezésükhöz is. Ennek a feltételezett konstrukciónak a fejlődése a következő lehetett: *hotěahъ, hotěaše, ... + byti + participium perfektum > цях, щеше, ... + би + participium perfektum > цях да съм, щеше да си ... + participium perfektum* (Харалампиев 2001:152).

A leírt fejlődés a feltételezhető változások csak egy részét tükrözi. A napjainkban használt *цях да бъда писал, щеше да бъдеш писал, ...* legkorábbi keltezése arra az időszakra tehető, amikor a Balkánon olyan népszerű *hotěti* ige elkezdett hatást gyakorolni a befejezett jövő idő régi alakjaira. A középbolgár korszakban feltételezhető egy (*ho*)*těh (štěh) bqđq pisal* típusú konstrukció megléte, az infinitivusz érintő azon változásra való tekintettel, amikor a régi

alakokat elkezdtek felváltani a *da*-konstrukciók. Ez utóbbi valószínűleg egy nagyon ritkán használt konstrukció volt, amely hamar kiveszésnek indult.

A múlt idejű befejezett jövő időt érintő változások nagyban függenek a befejezett jövő idő és a múlt idejű jövő időt érintő változásoktól. Ebből kiindulva a feltételezett ószláv *hotěahъ byti* +participium perfektum alaknak a múlt idejű jövő idők változásainak szakaszait kellene követnie. Mivel a múlt idejű jövő idő fejlődését nagyban befolyásolta a leíró jövő idő fejlődése, így az említett 3 lépcsős változási folyamat nem feltétlenül fedi a valóságot, bővítésre szorul a következő lehetséges módon: *цях да съм, щеше да си, ... писал > щеше да съм, щеше да си, ... писал > ще да бях, ще да беше, ... писал > ще бях, ще беше, ... писал* (Харалемпиев 2001:153).

Egy-két bolgár nyelvjárásban azonban érdekes alakulását találni a tárgyalt igeidőnek: *к'аше б'аше свършил, итаха баха умрали*, stb. Ezekben az esetekben a fejlődés a következőképpen rekonstruálható: *цях да съм, щеше да си, ... писал > цях да бях, щеше да беше, ... писал > цях бях, щеше беше, ... писал, > ще бях, ще беше, ... писал*.

A múlt idejű befejezett jövő idő mindig is ritkán használatos kategória volt, és ma is az, mint az írott, mint a beszélt nyelvben, emiatt igazán nehéz nyomon követni az alakulását. Haralampiev szerint valószínű, hogy a *цях да бѣда* alakok teljesen el fognak tűnni a nyelvből (Харалемпиев 2001:Uo.).

Ha távolabbról nézzük az igerendszert érintő tendenciákat, az látható, hogy a nyelvi elemzés tipológiai szintjén történő analitizmus felé való elmozdulás a szintetikus vonások eltűnését okozta (melléknévi igenév), addig egy más, új analitikus vonás alakult ki: egy új temporális kategóriára irányuló összetett konstrukció (befejezett jövő idő a múltban).

Felszólító mód

Az írásbeliség kialakulása előtti időkben a szláv nyelvek mind rendelkeztek felszólító formákkal az összes személy esetében, de az idő múlásával ez megváltozott. Az ószláv korszak írásos nyelvemlékeinek tartalma szerint nem állítható fel egy minden számra és személyre kiterjedő egységes felszólító mód (Мирчев 2000:108).

Az egyes szám első személyű és a többes szám harmadik személyű igealakok a leginkább korlátozottak. Az egyes szám első személyű felszólító módú alak végződése –*ѣмь* (*vedo – veděmь*), amelyre egyetlen egy példa van az ószláv nyelvemlékekben, mert a többi esetben analitikus módon, a *da*-partikulával és az ige jelen idejű alakjával fejezték ki. A többes szám harmadik személyű alak végződése –*о*, amely forma így egybe esik az ige jelen idejű első

szám egyes személyű alakjával és egyébként összesen kettő alkalommal találkozni vele az ószláv írásos nyelvemlékekben, mind a kétszer a *byti* ige esetében. Egyébként analitikus eljárással fejezték ki ezt a kategóriát és a duálisz harmadik személyű alakját is az egyes szám első személyű igék képzésével megegyező módon (Мирчев 2000:109).

A többi kategóriát illetően az első ragozási osztályba tartozó igék felszólító módú alakjai a 7. táblázatban láthatóak szerint alakulnak (Balecky – Hollós 1973:140):

ø	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	V. o.
2-3. sg.	<i>nes-i</i>	<i>dvig-n-i</i>	<i>piš-i</i>	<i>hval-i</i>	<i>daždь</i>
1. pl.	<i>nes-ě-mъ</i>	<i>dvig-n-ě-mъ</i>	<i>piš-i-mъ</i>	<i>hval-i-mъ</i>	<i>dad-i-mъ</i>
2. pl.	<i>nes-ě-te</i>	<i>dvig-n-ě-te</i>	<i>piš-i-te</i>	<i>hval-i-te</i>	<i>dad-i-te</i>
1. du.	<i>nes-ě-vě</i>	<i>dvig-n-ě-vě</i>	<i>piš-i-vě</i>	<i>hval-i-vě</i>	<i>dad-i-vě</i>
2. du.	<i>nes-ě-ta</i>	<i>dvig-n-ě-ta</i>	<i>piš-i-ta</i>	<i>hval-i-ta</i>	<i>dad-i-ta</i>

7. táblázat

A felszólító mód képzésében használ i-kötőhang/módjel az indoeurópai óhajtó módból származtatható.

Kivételt képez a *byti* igéből képzett felszólító módja, melynek alakjait a *bъdъ*, *bъdeši*, ... jövő idejű formából képzik a következő, 8. táblázatban láthatóak szerint:

ø	Egyes szám	Többes szám	Kettes szám
1.	<i>bъděmъ</i>	<i>bъděmъ</i>	<i>bъděvě</i>
2.	<i>bъди</i>	<i>bъдѣte</i>	<i>bъдѣta</i>
3.	<i>bъди</i>	<i>bъdъ</i>	<i>bъдѣte</i>

8. táblázat

A felszólító módú igék helyzete az ószláv korszakban egy éppen folyamatban levő változást tükröz. Feltételezhető, hogy az ószláv felszólító mód, mint az indoeurópai óhajtó mód örököse, szintetikus formákkal rendelkezett minden számban és személyben. Ezt az állapotot az ószlávban már csak a *byti* ige felszólító alakjai tükrözik. Minthogy ezek a formák igen hamar eltűntek, ritkán akadni rájuk utaló nyomokra a mai bolgár nyelvjáráásokban, pl. *помози Бог*, *(x)аѹдме*, stb.

A mai bolgár nyelvben csak az egyes és többes számú második személyében van szintetikus felszólító módú forma, a többi kategóriát illetően analitikus módon fejezik ki. A szintetikus formák kiesésének kiváltó oka a nyelvi gazdaságosság törvénye lehet: az egyes és többes számú első és harmadik személyű alakok kirívóan ritka előfordulása miatt el kellett

távolítani őket (Харалампиев 2001:155). Haralampiev véleményével merőben hasonló következtetésre lehet jutni a természetes morfológia szempontjából is.

Egyfelől a már sokat emlegetett tipológiai szinten történő analitikusság felé való elmozdulás egyik hatása, hogy a nyelvi eszközök sorából inkább az analitikus formák a preferáltak, ami értelemszerűen a szintetikus formák fokozatos háttérbe szorulását eredményezi. Másfelől pedig a rendszerkongruencia és a ragozási osztályok stabilitásának az elve lehet mérvadó: az egyes és többes számú második személyű alakok elemgyakorisága sokkal magasabb a többi alakhoz képest, ebből kifolyólag stabilabbak is, ezért nehezebben adják be a derekukat a morfológiai módosulásnak. Mindez azonban valószínűleg csak idő kérdése.

Az atematikus igék régi, egyes számú második személyű végződése változatlanul megmaradt, pl. *стани, моли*, stb. Azoknál az igéknél, melyeknek jelen idejű töve magánhangzóra végződött, a szóvégi *-i* redukálódott, majd lekopott, pl. *узрай, знай*, stb.

Az ószláv korszakban az egyes számú második személyű atematikus igék végződése – *jb*. Az említett csoporthoz tartozott a *viděti* ige is, amely az ószláv korszakra a IV. osztály igéi közé került át, de megőrizte a egyes számú második személy felszólító módú *vižďь* formáját.

Az ószláv korszakban a *dažďь, jažďь* és *věžďь* felszólító módú formák helyett találkozni a tematikus ragozású igék mitájára alkotott *daždi, jaždi* és *věždi* formákkal (Мирчев 1978: 228). A beszélt nyelvben a szóvégi redukáltak lekopása után a *vižďь* és *jaždi* alakok lerövidültek: *яж* és *виж*. Feltételezhetően ennek a változásnak az analógiájára változtak a *влез, излез, слез*, stb. formák. Még az ószláv korszakban a *daždi* felszólító módú forma helyét elkezdte átvenni a *daji*.

A délnyugati nyelvjárások egy részében az egyes számú második személyű felszólító módú atematikus igealakok teljesen elvesztek, helyükön pedig a produktív *-i* végződésű alakok találhatók pl. *яди, види*.

Az ószláv korszak többes számú második személyű felszólító módú igealakjainak kétféle végződése volt lehetséges: *-ěte* (az I. és II. osztályba tartozó igéknél) és *-ite* (a III. és IV. osztályba tartozó igék esetében), de még a középbolgár korszakban állandósul az *-ete* végződés. Erre a folyamatra utaló példák előfordulnak már az ószláv nyelvben is, a középbolgár korszakban pedig egyre nő a számuk, de ennek ellenére találkozni lehet *-ite* végű formákkal is. Akad néhány nyelvjárás, amelyben az *-ite* végződés állandósult.

Az *-ete* végződés azonban nem terjedt el a III. és IV. igeosztályba tartozó magánhangzós tövű igék esetében, melynek oka feltehetően az, hogy így egybeestek volna az igék többes számú második személyű jelen idejű alakjaival.

Azok az egyes számú második személyű igék, melyek egyes szám második személyben mássalhangzóra végződtek, többes szám második személyben a *-te* végződést kapják pl. *яжете, вижете*, stb.

A tagadó, tiltásra szolgáló alakokat általában a *ne* használatával képezték, a folyamatos és befejezett szemléletű igékből egyaránt. A középbolgár korszak végére fokozatosan érvényt nyer az a tendencia, miszerint a tagadást a folyamatos szemléletű igékhez kötik.

A jelen és jövő idejű, kijelentő módú igék használata felszólító mód helyett egy új vonás, amely jellemző az óhajtó módra is, pl. *Сега ти ставааш, обличааш се и отивааш на работа без да ти противоречуаш!* (*Most felkelsz, felöltözöl és szó nélkül munkába mész!*) A nyelvemlékek tanúsága alapján nem lehetséges pontosan megmondani, hogy mikor kezdődött ez a tendencia, de már az ószláv nyelvemlékekben is akadnak példák arra, hogy a felszólító módú alak helyett jövő idejű tagadó forma szerepel.

A szintetikus felszólító módú formák helyét még az ószláv korszakban elkezdték átvenni az analitikus alakok. Ettől a tendenciától függetlenül, amely a már említett nyelvi gazdaságosságnak a hatása, az ószláv felszólító módú formák rendszere még mindig túlnyomórészt szintetikus. A mai bolgár nyelvben a felszólító módú szintetikus formák csak az egyes és többes számú második személyű igék esetében léteznek. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy a jövőben tovább fog egyszerűsödni a nyelv, és eltűnnek az egyes és többes számú második személyű alakok is. Erre engednek következtetni a természetes morfológia elvei is. Az egységes kódolás elve szerint elégséges az egyes és többes számú második személyű kategória kifejezésére egy forma, és a nyelvváltozás tipológiai szintjén történő analitizmus felé való elmozdulása a szintetikus forma eltűnését célozza. Ezáltal a ragozási osztálystabilitás elve is érvényesülne, mert egységessé válna a paradigma sémája is. Az egyes és többes számú második személyű alakok vélhetően mindközül a legmagasabb elemgyakorisággal, feltételezhetően nagyon stabilak, ezért több és időigényesebb tendenciára is szükség lehet az egyszerűsödéshez.

A mai bolgár nyelvben a felszólító mód képzése a 9. táblázatban látható:

	egyes szám	többes szám
1.	<i>да уда</i>	<i>да удем</i>
2.	<i>уду/да удеу</i>	<i>удеме/да удеме</i>
3.	<i>да уде</i>	<i>да удат</i>

9. táblázat

A tagadást kifejező felszólító mód kifejezésére a mai bolgár nyelvben a leginkább elterjedt analitikus konstrukció a *недей, недейте* (eredete az ószláv *ne děi*), noha erre a kifejezésre alig találni példát a középbolgár írásos nyelvemlékekben. Feltételezhető, hogy a beszélt nyelvben már korábban is elterjedt volt ez a konstrukció, de az archaikus írásmódhoz való ragaszkodás akadályozta a másolt szövegekben való elterjedését. Ugyanez elmondható a *немой* partikulával képzett kifejezésekre, melyeknek eredete az ószláv *ne mozi* + infinitivusz.

Egyes nyelvjárásokban előfordul még a *нялай, нялайте* partikulával képzett konstrukció, melynek eredete az ószláv *ne dělaji*, vagy a *некай, некайте*, mely az *ne kaži* ószláv konstrukcióból eredeztethető.

A mai bolgár nyelvben használtaos „*Няма да слизаш от автобуса, докато не ти кажа*” jellegű jövő időre vonatkozó tiltó felszólítás nagyon régi, már az ószláv írásos nyelvemlékekben is megtalálható, majd a középbolgár korszakra növekszik a számuk (Харалампиев 2001:158).

Feltételes mód

A feltételes mód a participium perfektum és a *byti* ige feltételes módjából tevődik össze. Az ószláv nyelv feltételes módjának személyek és számok szerinti alakjai a 10. táblázatban láthatók.

	egyes szám	többes szám
1.	<i>reklъ bimъ</i>	<i>rekli bimъ</i>
2.	<i>reklъ bi</i>	<i>rekli biste</i>
3.	<i>reklъ bi</i>	<i>rekli biq</i>

10. táblázat

A *bimъ* formákat hamar felváltották az aorisztoszi alakok: *reklъ byhъ, reklъ by, ...* . Ennek a cserének az oka nem feltétlenül világos, de egyértelműen rányomta bélyegét a *съм* ige jelenlegi aorisztoszi és imperfektumi alakjaira (Мирчев 2000:119).

A középbolgár korszakban eltűnt a nemek szerinti megkülönböztetés a participium perfektum többes számú alakjainál (ahogy mindenhol máshol is), ez a már említett változás természetesen hatással volt az feltételes mód alakjaira is. Az feltételes módot a mai bolgár nyelvben éppen erős korlátozó hatás éri. Az irodalmi nyelvben rendszeresebb a használata, a dialektusokban egyre ritkább. A nyugati nyelvjárásokban a segédige ugyan abban az alakban szerepel nemtől és számtól függetlenül: *я би дал, ти би дал, он би дал, ние би дале, вие би дале, они би дале*.

Az egyik oka a régi ószláv feltételes mód háttérbe szorulásának az lehet, hogy több igeidő kijelentő alakjával is helyettesíthető, vagyis instabil és nem egyértelmű az implikációs sémája. A jövő idő és a múltbeli jövő idő használata a főmondatban valamint a jelen idő és befejezett szemléletű infinitivuszi alakok használata alárendelő mellékmondatban is kifejezhet feltételes módot, pl. *Ако има нова чета, и аз ще вляза (=бих влязъл) в нея.*

A feltételes mód helyett használt különféle igeidők azonban nem fejezik ki a feltételességgel járó többletjelentéseket, mint pl. bizonyosság, határozottság, stb., ezért nem megfelelőek arra, hogy teljes egészében átvegyék a feltételes módú kifejezések funkcióját, vagyis a szemantikai motiváció nem egyértelmű. Létezik egy másik, új szintetikus forma a feltételes mód kifejezésére: a másodlagos folyamatos igeik jelen idejű alakjai, melyeket –а, –я, –ва, –ава és –ява végződésekkkel képeznek: събирам, изграям, пийвам, получавам, нагласявам. Ez a vonás főleg a keleti nyelvjárásokat érinti, és legkorábbi elfordulása a nyelvemlékekben a XVII. századra tehető.

A mai bolgár irodalmi nyelvben a szintetikus képzésű feltételes módú formák ritkán fordulnak elő, és a cselekvés lehetőségének, beteljesülésének aspektusát hordozzák adott feltételek teljesülése mellett.

A természetes morfológia szemszögéből úgy tűnik, hogy a feltételes mód kategóriáját jelző alakok is éppen átrendeződés alatt állnak, változáson mennek keresztül, amely még nem zárult le.

Szenvedő ige

A szláv nyelvekből kivestek a szenvedő kategóriát kifejező speciális formák. Az ószláv nyelvben ezt a kategóriát visszaható segédigékkel fejezték ki, és ez a jellemző a mai bolgár nyelvre is. Az ószlávban előfordul az is, hogy leíró módon fejezik ki a szenvedő kategóriát, amihez a szenvedő melléknévi igenév egy alakját és a *byti-byvati* ige egy alakját használják. Ezek a kombinációk csak jelen időben, imperfektumban, aorisztoszban, perfektumban és jövő időben lehetségesek.

- Jelen idő: jelen idejű szenvedő melléknévi igenév és a *byti* jelen idejű alakjainak kombinációja, pl.: *vidimъ jesmъ*;
- Imperfektum: jelen idejű szenvedő melléknévi igenév és a *byti* imperfektuma, pl. *vidimъ běhъ*;
- Aorisztosz: múlt idejű szenvedő melléknévi igenév és a *byti* ige aorisztosza, pl.: *videnъ byhъ*;

- Perfektum: múlt idejű szenvedő melléknévi igenév és a *byti* ige jelen ideje, pl.: *viděň jesmь*;
- Jövő idő: jelen vagy múlt idejű szenvedő melléknévi igenév és a *bŏdŏ* alakjai, pl.: *vidimь* vagy *viděň bŏdŏ* (Мирчев 2000:120);

A leíró jellegű szenvedő igei kategória kiveszett a nyelvből. Ebben természetes közre kellett játszania a már sokat emlegetett tipológiai szinten az analitizmus felé történő elmozdulásnak, amely a melléknévi igenevek kiveszését is okozta.

Elbeszélő igeformák

A bolgár ige modális kategóriáit illető legjelentősebb változás a saját szemmel látott/saját szemmel nem látott módú mesélés oppozíciójának kialakulása, amelynek következtében speciális formák jelentek meg.

Bár tradicionálisan elbeszélő módnak szokás nevezni ezt a kategóriát, az elbeszélő igei formák természete még nem teljesen tisztázott, sőt az utóbbi időben született nézetek szerint valójában nem is sorolható az igemódok közé. Míg az igemódok esetében a beszélő cselekményhez való viszonya kerül kifejezésre, úgy az elbeszélő igeformák kapcsán a beszélő és a cselekmény elbeszélésének a viszonya a mérvadó. Ezzel magyarázható, hogy nem csak kijelentő módú cselekvéseket lehet kifejezni vele, hanem feltételes és felszólító módúakat is. Gerdzsikov szerint, hogyha a mód kategóriáját a cselekvés modalitásának nevezzük, akkor az a kategória, melyhez az elbeszélő igealakok tartoznak, a cselekvés elbeszélésének modalitása néven illelhető, hiszen a cselekvés elbeszélésnek a módját cizellálja.

Ez tulajdonképpen az evidencialitás, vagyis az információforrás nyelvi kódolásának kifejeződése. Az „evidencia” széles értelemben a bizonyítékok természetének azon jelzése, amely egy adott állításra vonatkozik; azaz, hogy létezik-e bizonyíték az állításra, és ha igen, milyen típusú. Friedman szerint a Balkán és a Kaukázus több nyelvében a közvetett múlt fő funkciója a „nem konfirmativitás” megjelölése, vagyis a beszélő nem vállal kezességet az információ helyességéért, igazságáért (Freidman 2000: 329–366).

A bolgár elbeszélő igei formák megjelenési idejéről és okairól többféle elmélet is létezik. J. Trifonov szerint az elbeszélő modalitás saját, belső bolgár fejlődés. Ezzel többen is egyetértenek, pl. S. Mladenov, G. Galabov, N. Dilevski, stb. Mások szerint ennek a kategóriának a kialakulására erős hatást gyakoroltak a török nyelv azonos formái, vagyis, hogy a megjelenésükkel valamikor a XIV. század végétől lehet számolni. Ez utóbbi véleményen volt

B. Conev, K. Mircsev, L. Andrejcsin és V. Georgiev is. Teljes kétséget kizáróan egyik csoport elmélete sem igazolható (Харалампиев 2001:160).

A XX. század legvégén tett kutatások és főleg további középbolgár és újbolgár írásos nyelvemlék feltárása arra a következtetésre engedte jutni K. Popovot, S. Ivancsevet, G. Gerdzsikovot, I. Kucarovot és másokat, hogy ezek az igeformák megjelentek már a XIV. század vége előtt is, és a török nyelv, hanem a türk nyelvek hatására.

Vitathatatlan, hogy az elbeszélő modalitás megjelenésének már ez egyes szláv nyelvek szétválása után kellett megtörténnie, hiszen a többi szláv nyelvben nincs nyoma ennek a kategóriának. Ebből a szempontból saját bolgár fejlődés eredményének tűnik. A többi balkáni (román, albán és görög) nyelvben sem kimutatható ez a kategória.

A grammatikalizált elbeszélő formák széles körben elterjedtek egyes Európában és Ázsiában beszélt nyelvben, de az indoeurópai nyelvekben nagyon ritka. Előfordul a bolgár, az iráni, az örmény, stb. nyelvekben.

A XVI – XVII. századból származó nyelvemlékek kevés információt szolgáltatnak azokról a szakaszokról, amelyek során kifejlődhetett az elbeszélő igei formák rendszere. Ehhez köze lehetett a középkori bolgár irodalmi nyelv sajátosságának, és annak is, hogy az új modális kategória szemantikai és alaki individualizációja hosszadalmas folyamat. Ennek az időigényes tendenciának a kezdetére utalhat az ószláv perfektum használata. Egyes ószláv nyelvemlékekben a harmadik személyű perfektum esetében hiányzik a segédige, vagyis a *byti* ige jelen ideje, és kisebb-nagyobb mértékben érezhető a modális szemantika is. Például: *xromyę cęljaaše bęsy proganjaaše lazara četvrtodęnna iz mrtvyihъ vъstavilъ • oтъ рети хлѣбъ ретъ tysqšть nasyšть • po moru ходilъ vodq vъ vino přeložilъ • krvotočicq iscělilъ • dъšterъ arxisunagoga • umręšq oživilъ • i iněхъ miogъ tainъ • dostoinъ čudesъ sъtvorilъ • (Codex Suprasliensis, idézi Харалампиев 2001:161)*

A harmadik személyű perfektum alakja a segédige nélkül előfordul a középbolgár írásos nyelvemlékekben is. Vannak olyan esetek, amelyekben nem tűnik szemantikailag indokoltnak a segédige elhagyása, és előfordul az is, amikor teljes értékű perfektum található olyan helyzetben, ahová a mai bolgár nyelv az elbeszélő igei alakot tenné. Már 1360-ból is vannak különös példák a perfektum használatát illetően.

Jelentősebb mennyiségű példa és egyúttal utalás arra, hogy ez a fejlemény még a török megszállás előtti időből származik, csak XIV-XV. századi nyelvemlékekből mutatható ki. Mindezek közül is azok a legérdekesebbek, melyek tartalmazzák a perfektum, pluszkvamperfektum és a múlt idejű jövő idő elbeszélő alakjait is (Харалампиев 2001: 162).

Az elmondottakból arra lehet következtetni, hogy ezek az elbeszélő alakok valóban a XIV. század vége előtt jelentek meg a bolgár nyelvben, azt a kérdést viszont nem lehet egyértelműen megválaszolni, hogy egy idegen nyelv hatására-e, vagy sem.

Mint ahogy azt már korábban is említtem, a többi szláv nyelvvel ellentétben a bolgár a mai napig őrzi mind az aorisztosz, mind az imperfektum alakjait, a köztük lévő különbség egyértelműen világos mind formai, mind szemantikai szempontból. Általános szláv vonásnak tekinthető, hogy a perfektum felváltja az aorisztosz és az imperfektum alakjait, és az egyedüli múlt idő a mai szláv nyelvek zömében. Ennek a váltásnak az az oka, hogy a perfektum egy ideig stilisztikusan jelölt szinonímája volt az aorisztosznak, amely stilisztikai jelöltséget idővel elvesztette, később pedig teljes értékű szinonimaként felváltotta az aorisztoszt, és végezetül ki is szorította az aorisztoszt. A folyamatos igéből képzett participium perfektumok előfordultak már az ószláv nyelvben is, pl. *пользеваль ecu* (*Codex Zographensis*, Márk VII.11), de az idő múllásával történő egyre gyakoribb előfordulásuk lehetőséget kínált az imperfektum kiszorítására is. Mindez a bolgár nyelvben másképp alakult, noha még az ószláv korszakban használták a perfektumot az aorisztosz szinonímájaként, nem váltotta fel sem az aorisztoszt, sem az imperfektumot. Ennek oka az elbeszélő igeformák rendszerének kialakulásával lehet kapcsolatos, melyek megegyeznek a perfektum alakjaival.

A perfektum esete egyidejűleg érintett egy múlt és jelen idejű orientációs momentumban is. Két fő kategóriába szokás sorolni a jelentését: rezultatív és határozatlan (összefoglaló). Az utóbbi esetében a perfektum összefügg egy múltbeli eseménnyel, olyan cselekvést jelöl, amely befejeződött a múltban, további pontosítás nélkül. A múltban befejezett cselekmény eredménye a beszéd pillanatában szemantikailag mindig jelen van, de a beszélőn múlik, hogy mekkora jelentőséget kap. A perfektum ezen vonása biztosította a lehetőséget a többi szláv nyelvben arra, hogy helyettesítse az aorisztoszt és az imperfektumot.

A perfektum jelentésének rezultatív jellege köti a beszéd pillanatához, vagyis a jelen időhöz. Amikor ez a jelentés kerül előtérbe, megjelenik a nem saját szemmel való megfigyelés jelentősége is, pl. *Иван е пристигнал*. (Iván megérkezett.) – a beszélő biztos benne, hogy az érintett személy itt van, de nem látta a saját szemével, ahogy megérkezik). Ez a cizellálás abban az esetben is jelen van, amikor a beszélő saját maga a cselekvés elkövetője, pl. *Успал съм се*. (Elaludtam.) – a beszélő a cselekvést akaratlanul követte el a múltban, nem volt annak „közvetlen szemtanúja”, csak utólag konstataulta, hogy megtörtént a dolog (Харалампиев 2001:163).

A bolgár nyelvben a perfektum ezen jelentésszínező sajátossága szabott gátat annak, hogy helyettesítse az aorisztosz és az imperfektum alakjait, megfosztva őket a jelentőségüktől,

és biztosított egyúttal lehetőséget is arra, hogy teljes értékű formákként (egyelőre) aktív résztvevői legyenek a nyelvi rendszer eszközeinek. A többi szláv nyelvben a perfektum általános múlt idővé válásának folyamata feltehetően már a XII-XIII. századra befejeződött, ám a bolgár nyelvben valami sokkal korábban gátat vetett ennek a folyamatnak. Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy protobolgár befolyás áll az elbeszélő igei formák rendszerének kifejlődése mögött (Харалампиев 2001:163).

A névszórendszer esetformáinak hosszú, fokozatos elvesztése a XIV. század végére zárulhatott le (H Tóth – Balázs L. – Majoros 2011:30). Az elbeszélő igei formák teljes rendszerének kialakulása szintén hosszú folyamat volt, melynek a vége, vagyis a ma használt analitikus eszközök végleges kialakulása nagyjából a XVII-XVIII. századra tehető. Ez a változás is egybecseng azzal a tipológiai szinten történő változással, amely az analitikus vonások preferálása felé mozdítja a nyelvet. Ennek a tendenciának a hatására a nyelvspecifikus szinten történő változások iránya fokozatosan redukálja a szintetikus eszközöket, és közben bővíti az analitikusakat, nemcsak a meglévő kategóriák kifejezésére szolgáló konstrukciók megváltoztatásával, hanem akár teljesen új kategóriák kifejezésére használt analitikus eszközök megjelenésével is.

A *byti* mint segédige

A *byti* igeének a jelentése grammatikalizálódott az idők folyamán. Elem- és típusgyakorisága is magas. A 11. táblázatba összegyűjtöttem, hogy mely igei kategóriák kifejezésében játszik fontos szerepet.

<i>perfektum</i>	=	<i>byti jelen idejű alakja</i>	+	<i>participium perfektum</i>
<i>pluszkvamperfektum</i>	=	<i>byti imperfektumi alakja</i>	+	<i>participium perfektum</i>
<i>jövő idő</i>	=	<i>byti jövő idejű alakja</i>	+	<i>szenvedő ige</i>
<i>befejezett jövő idő</i>	=	<i>byti jövő idejű alakja</i>	+	<i>participium perfektum</i>
<i>felszólító mód</i>	=	<i>byti felszólító módú alakja</i>	+	<i>participium perfektum</i>
<i>feltételes mód</i>	=	<i>byti feltételes módú alakja</i>	+	<i>participium perfektum</i>
<i>jelen idejű szenvedő forma</i>	=	<i>byti jelen idejű alakja</i>	+	<i>jelen idejű szenvedő melléknévi igenév</i>
<i>imperfektumi szenvedő forma</i>	=	<i>byti imperfektumi alakja</i>	+	<i>jelen idejű szenvedő melléknévi igenév</i>
<i>aorisztoszi szenvedő forma</i>	=	<i>byti aorisztoszi alakja</i>	+	<i>múlt idejű szenvedő melléknévi igenév</i>
<i>perfektumi szenvedő forma</i>	=	<i>byti jelen idejű alakja</i>	+	<i>múlt idejű szenvedő melléknévi igenév</i>
<i>jövő idejű szenvedő forma</i>	=	<i>byti jövő idejű alakja</i>	+	<i>jelen vagy múlt idejű szenvedő melléknévi igenév</i>

11. táblázat

Ezekon kívül a *byti* feltételezhetően szerepet játszott a múlt idejű befejezett jövő idő konstrukcióiban is, de ezzel kapcsolatban sok a feltételezés. Ezeknek a konstrukcióknak az alacsony elem- és típusgyakoriságából kifolyólag arra lehet következtetni, hogy valószínűleg instabilak is. Ezek az okok miatt itt most eltekintek az elemzésbe való bevonásától. A 12. táblázatban láthatóak a *byti* eltérő igeidők szeinti alakjai.

	jelen idő		jelen idő	jövő idő	aorisztosz
1sg	<i>byvajɔ</i>		<i>jesmъ</i>	<i>bɔdɔ</i>	<i>byxъ</i>
2sg	<i>byvaješi</i>		<i>jesi</i>	<i>bɔdeši</i>	<i>by, bystъ</i>
3sg	<i>byvajetъ</i>		<i>jestъ</i>	<i>bɔdetъ</i>	<i>by, bystъ</i>
1pl	<i>byvajemъ</i>		<i>jesmъ</i>	<i>bɔdemъ</i>	<i>by, byxomъ</i>
2pl	<i>byvajete</i>		<i>jeste</i>	<i>bɔdete</i>	<i>byste</i>
3pl	<i>byvajotъ</i>		<i>sotъ</i>	<i>bɔdɔtъ</i>	<i>byšɛ</i>
1du	<i>byvajevě</i>		<i>jesvě</i>	<i>bɔdevě</i>	<i>byxově</i>
2du	<i>byvajesta</i>		<i>jesta</i>	<i>bɔdeta</i>	<i>bysta</i>
3du	<i>byvajeste</i>		<i>jeste</i>	<i>bɔdete</i>	<i>byste</i>
	imperpektum		felszólító mód	feltételes mód	
1sg	<i>běaxъ</i>	<i>běxъ</i>	<i>bɔděmъ</i>	<i>bimъ</i>	
2sg	<i>běaše</i>	<i>bě</i>	<i>bɔdi</i>	<i>bi</i>	
3sg	<i>běaše</i>	<i>bě</i>	<i>bɔdi</i>	<i>bi</i>	
1pl	<i>běaxomъ</i>	<i>běxomъ</i>	<i>bɔděmъ</i>	<i>bimъ, bixomъ</i>	
2pl	<i>běašete</i>	<i>běšte</i>	<i>bɔděte</i>	<i>biste</i>	
3pl	<i>běaxɔ</i>	<i>běšɛ</i>	<i>bɔdɔ</i>	<i>bɔ, bišɛ</i>	
1du	<i>běaxově</i>	<i>běxově</i>	<i>bɔděvě</i>	<i>bixově</i>	
2du	<i>běašeta</i>	<i>běšta</i>	<i>bɔděta</i>	<i>bista</i>	
3du	<i>běašete</i>	<i>běšte</i>	<i>bɔděte</i>	<i>biste</i>	

12. táblázat

A természetes morfológia hierarchiájában negyedik helyet elfoglaló transzparencia és egységes kódolás elve értelmében a következőket lehet összefoglalni a *byti* igével képzett konstrukciókról. Vegyük például az ószláv *běxъ pьsala* 'бях писала, írtam' igét, melynek grammatikai kategóriái: pluszkvamperfektum, egyes szám, első személy, nőnem. A *běxъ* (aorisztoszi alak) az egyes szám, első személy kategóriáját hordozza, a *pьsala* articipium perfektum) a nemre vonatkozó meghatározást, és a kettő kombinációja együtt határozza meg a konstrukció temporális vonatkozását.

A táblázatban szereplő összefoglalásból az derül ki, hogy a participium perfektum a *byti* ige öt különböző alakjával konstrukciót alkotva öt különböző igei kategóriát fejez ki, ezek: perfektum, pluszkvamperfektum, befejezett jövő, felszólító mód és feltételes mód. Ezekben a

szerkezetekben a *byti*, mint segédige, önmagában határozza meg az igei kategória aspektusát, a participium perfektum tulajdonképpen bármilyen kategóriát jelölő konstrukcióban szerepelhet, a jelen időre való utalást kivéve. Ugyan ez mondható el a *byti* melléknévi igenevekkel képzett konstrukcióiról is: a *byti* segédige az, amely konkrétan meghatározza a konstrukció temporális orientációját. A már gyakran említett tipológiai szintű változás, amely a melléknévi igenevek eltűnését is eredményezte, gyakorlatilag megszüntette a szenvedő formákat is.

A ma használatban lévő igei kategóriákat kifejező konstrukciók nagy részében is a segédige az, amely meghatározza a szerkezet temporális orientációját. Így: *ще* és a *бъда* a jövő időre vonatkozik, a *бях* pedig a múltra (a bolgár nyelv temporális rendszerének vonatkozásairól bővebben lásd. Герджиков 2013: 185-249).

11. Analógia

Az analógia jelentős szerepet játszik a probléma megoldásban, a döntéshozatalban, az érvelésben, az észlelésben, az általánosításban, a kreativitásban, a feltalálásban, a magyarázatban, a fogalomalkotásban, a kommunikációban, és számos más területen is. Az analógia nem csak a hétköznapi nyelv és józan ész számára fontos, ahol a közmondások és idiómák számos példát adnak az alkalmazására, hanem a tudományban, filozófiában, a jogban és bölcsészettudományokban is.

A modern nyelvtudomány kezdetétől fogva egy nyelv rendszerét csak grammatikai szabályokkal leírhatónak tekintették, és minden kivételt az analógia jelenségével magyaráztak. Ez a megközelítés a két jelenség szembeállításához vezetett. A nyelvtudomány legfontosabb iskolái mind inkább "kőbevésett, szigorú" szabályok segítségével közelítették meg a nyelvet, csak a legvégső esetben került terítékre az analógia, mint magyarázat. Ez különösen igaz a Újgrammatikusokra, akiknek a képviselője, Leskien, a hangtörvényekkel kapcsolatosan a következőt fogalmazta meg: „Ha elfogadunk tetszőleges, véletlen, egymással semmiféle összefüggésbe nem hozható eltéréseket, ezzel alapjában véve azt állítjuk, hogy vizsgálataink tárgya, a nyelv, nem hozzáférhető a tudományos megismerés számára” (Leskien 1876: XXVIII; magyarul idézi Fehér 2013:68). Vagyis minden fonológiai jelenségre kell hogy legyen magyarázat, amely belefér az alkotott szabályok keretrendszerébe, a kivételeket pedig (egyebek mellett, mint az átvételek vagy neologizmusok) az analógia jelenségével magyarázták. Később Saussure a nyelvi változások véletlenszerűségéről beszélt, de a grammatikai formákról szólva szabályos és analóg formákat említett. Úgy gondolta, hogy az utóbbiak az egyéni asszociáció

eredményei. A Chomsky által inspirált formális nyelvelméletekben teljesen figyelmen kívül hagyják az analógiát.

Az analógia teljes mértékben meghatározza gondolkodásunkat, mindennapi beszédünket és logikánkat, valamint művészi kifejezést és a legmagasabb tudományos tevékenységet is. Természetesen számos különböző szinten alkalmazzák. Az emberek gyakran használnak bizonytalan, kétértelmű, hiányos vagy teljesen tisztázatlan analógiákat, de az analógia elérheti a matematikai pontosság fokát is. Humboldt szerint a nyelvek dinamizmusa a társadalmi jellegükből fakad, így a részleges jelenségeket is a nyelv szerves részének tekintik, és a változások a közösségi sémák hatására következnek be. Ezért a tiszta szabályalapú elméletek nem képesek (nem tudnak) lépést tartani a nyelvek veleszületett dinamizmusával és sokféleségével, az analógia, vagyis más szóval a szabályok ellentéte, nagyobb figyelmet érdemelne.

A szlavisztika analógiával kapcsolatos nézetei nagyjából két csoportra oszthatók: a hagyományos nézetek követői elfogadják a morfológiai analógiát mint magyarázatot, mások véleménye szerint viszont az analógia nem alkalmas morfológiai problémák tisztázására (pl. F. V. Mareš, V. I. Georgiev). Az analógia mint magyarázó elv elvetése főként azzal indokolt, hogy véletlenszerű és kiszámíthatatlan, a morfológiai változások viszont „kiszámíthatók”, így nem fér össze a kettő.

Az analógia általánosan elfogadott definíciója szerint két nyelvi elem között létező olyan alaki vagy tartalmi részleges hasonlóságról van szó, amely meghatározza az egyik változását a másik hatására. Az analógia aránypárokra épül, feltétele legalább három tag materiális vagy formális hasonlósága.

Az analógia korábban nagy népszerűségnek örvendett az újgrammatikusok körében, akik túlságosan tág magyarázó elvként alkalmazták, gyakran eltérő nyelvi szinteken is, és látszólag össze nem függő jelenségek magyarázatára is használták. Szintén Jakobsonnak köszönhető az analógiával kapcsolatos aggályok eloszlata. Véleménye szerint a nyelvi rendszernek két síkja különíthető el egymástól: a jelentéssel bíró elemek grammatikai rendszere és az ezek alapjául szolgáló megkülönböztető jegyek fonológiai rendszere. A fonológiai vonások és módosulások a megkülönböztető jegyek rendszerére vonatkoznak, az analógia pedig a grammatikai rendszer szabályozására irányul (Balázs 1999:17-19).

Az említett két szinten egymással szemben álló nyelvi egységek vannak, amelyeknek oppozíciója határozza meg az adott rendszert. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a változások megértéséhez és leírásához, vagy egyáltalán a nyelvi rendszer működésének megértéséhez elengedhetetlen a fonológiai és a morfológiai oppozíciók fejlődésének a

vizsgálata, vagyis a nyelvi rendszerek fejlődés közbeni elemzése, az egyes jelenségek rendszerükből való kiragadásának a mellőzésével (Balázs 1999: 26-27). Mindezzel tulajdonképpen meg is fogalmazódott az igény, amelyre a természetes morfológia kínál egy kecsesítő választ.

A nyelv nem csupán a szavak és szabályok összessége, hanem sokkal inkább egy változatos és gazdag rendszer, amely az emberi kultúra és kommunikáció alapját képezi. A természetes nyelvelmélet azt vizsgálja, hogy a nyelv miként illeszkedik az emberi észlelés és a kommunikáció rendszerébe, ezen belül pedig a természetes morfológia azt elemzi, hogyan alakul ki és működik a nyelv. A természetes morfológia elméletében minden nyelvi jelenséget, legyen az grammatikai szabály vagy analógia, szabályos vagy szabálytalan, mint természetes nyelvi jelenséget értelmeznek. Ezeknek a jelenségeknek kölcsönhatásai és hatásai vannak egymásra, tehát a morfológiai jeleségek egymással és minden más jellegű jelenséggel is kölcsönhatásba lép a meghatározott rendszeren belül. Ezzel a hozzáállással tulajdonképpen feloldódnak a korábban tárgyalt analógia körüli kérdések és szembeállítások, mert az elmélet nem analógiai hatásokkal magyaráz, hanem olyan elvekkel, amelyek magukban hordozzák a korábban analógiás hatásnak titulált változások jegyeit. Így pl. az aorisztosz és imperfektum esetében, amikor H. Tóth az imperfektum analógiás hatásának tekinti az aorisztoszban elterjedt $-x\sigma$ végződést (lásd. 41 oldal). Vagy amikor a múlt idejű szenvedő melléknévi igenevek érintő depalatalizációs tendenciájának esetében Haralmpiev analógiával magyarázz (lásd. 45 oldal). Egy másik például szolgálhat az is, amikor az I., II., és V. osztályba tartozó igékből képzett jelen idejű cselekvő melléknévi igenevek egyes számú alanyesetű hímnemű $-y$ végződésének a helyét átvette a $-ę$ végződés (lásd. 44 oldal).

Az analógia nem elve a természetes morfológiának, de tulajdonképpen az elvek magukban hordozzák az analógia jelenségét, éppen úgy, ahogyan a fejezet kezdetén leírt számos más területen is érzékelhető. Az analógia tágabb értelemben, a jellegéből fakadóan rendszerfüggő, akár csak a természetes morfológia két legdominánsabb elve, a rendszerkongruencia és a ragozási osztályok stabilitása. Az analógia tulajdonképpen implikációs sémára épül, akár csak a ragozási paradigmák. Az analógia segítségével a rendszer azon vonásai válnak dominánsá, vagy még dominánsabbá, amelyekre a lehetőség adott, ennél fogva a rendszerkongruencia elvének szerves alkotóeleme, ha úgy vesszük, egyfajta eszköz arra, hogy a rendszerkongruencia elve érvényesülhessen.

Az analógia kétségtelenül jelentős jelenség más nyelvészeti elméletek figyelmét is felkeltette. A produktivitás és analógia viszonyát tárgyalja a szóképzésben pl. Ladányi 2007,

Длугош 2014, stb. Roppant érdekes kérdés tehát, hogy van-e létjogosultsága a tudományban – és ezen belül a nyelvészeti kutatásban – az analógia módszerének. Az utóbbi évtizedekben szerzett új ismeretek szerint úgy tűnik, hogy a különböző rendszerek jellemzőiben és az elsősorban függetlennek tűnő folyamatok működésében hasonlóságok találhatók. Az egyik leggyakoribb példa erre, hogy a rendszerek hálózatokba szerveződnek, és a folyamatok ezen hálózatok törvényei szerint zajlanak. A különböző jelenségekben megjelenő hálózatok hasonló tulajdonságai közös törvényekkel és néha matematikai formákkal írhatók le, lehetővé téve egy egységes nézőpont kialakítását különböző objektumok, folyamatok és elméletek elemzésére. A nyelvhasználatról szerzett empirikus tapasztalatok a skálafüggetlen hálómodell alapján értelmezhetők. A nyelvi jelenségekben lévő hálózatok analóg tulajdonságai közös törvényekkel írhatók le, esetenként akár matematikai formákkal is, lehetővé téve egy egységes szemlélet kialakítását különböző nyelvi jelenségek, például a mentális lexikon, szógyakoriság, fordítás és szótárak vizsgálatára. Ezzel a területtel a hálózatmodell foglalkozik, melyről bővebben itt: Brown 305-326, Fehér 2013: 63-83, Fóris 2013: 99-113.

A diakrón szemlélet és az analógia viszonyáról általánosan elmondható, hogy a nyelvi változások és azok mechanizmusainak diakrón szemléletű elemzése nem nélkülözheti a szinkronikus megközelítések számára néha problémás analógia fogalmát. Nem minden diakrón változás, amely a nyelvi rendszert érinti, tekinthető analógiának, és vannak olyan rendszerszintű változások is, amelyek nem tartoznak az analógia hatókörébe. Itt merül fel a rendszerkényszer és analógia fogalmainak egymástól való elkülönítése. Az analógia és rendszerkényszer viszonyáról a következő megállapításokat teszi Szentgyörgyi:

1. Az analógia és a rendszerkényszer nem teljesen szinonim kifejezések: eltérnek egymástól mind hatókörüket, mind működési mechanizmusukat illetően.

2. Hatókörüket tekintetében: bár a diakrón változások esetében gyakran mind az analógia, mind a rendszerkényszer megfigyelhető, létezhet olyan rendszerkényszer, amely nem kapcsolódik analógiához (például olyan változások, amelyek a struktúra arányosságával, egyensúlyával, szimmetriájával, illetve a fonematikus megkülönböztetés igényével állnak kapcsolatban). Ugyanakkor létezhet analógiás mintakövetés is, amely független a rendszerkényszertől.

3. Működési mechanizmusukat illetően: a rendszerkényszer a változások lehetőségeit szabályozza, míg az analógia közvetlenül is változásokat okozhat. A két mechanizmus még olyan változások esetén is elkülöníthető, ahol mindkettő jelen van (Szentgyörgyi 2023: 215-234.).

Mint azt korábban írtam, nem minden nyelvi rendszerbeli diakrón változás tekinthető analógiának, és léteznek olyan rendszerszintű változások is, amelyek nem sorolhatók az analógia hatáskörébe. A rendszerkényszer és analógia fogalmainak egymástól való elkülönítése kapcsán elmonható, hogy a természetes morfológia elveinek rendszere ezen a jelenségek elkülönítésének és együttműködésének lehetőségeit is magában hordozza. Mint az korábban is írtam, a megadott elvek rendszerhez való viszonyának vizsgálatakor kiderül, hogy a rendszerfüggő és a rendszerfüggetlen természetesség szembeállítása nagymértékben leegyszerűsíti a valós feltételeket, de ez mégsem felel meg teljes mértékben a valóságnak, mert figyelembe kell venni a rendszerfüggőség fokozatát is. Tehát annak a kérdése, hogy egy ragozott forma milyen mértékben felel meg a természetesség egy elvének, lépésről lépésre egyre kisebb mértékben függ a nyelvspecifikus előfeltételektől a rendszerkongruencia és a fonetikai ikonicitás közötti skálán. Azáltal, hogy a természetes morfológia elvei fokozatos mértékben egyre kevésbé függenek a rendszertől és emellett magukban hordozzák az analógiás jelenségeket, feloldódnak benne a tárgyalt rendszerkényszer és analógia jelenségei is.

Szentgyörgyi következtetései alapján az analógia rendszerre gyakorolt hatását tekintve háromféle lehet: rendszerlétrehozó, rendszermegtartó és rendszerlebontó. A „rendszerkényszer nélküli analógia” új nyelvi rendszerek kialakulását eredményezheti. Például a régi nyelvjárási alakok kettősége, mint a „*volt*” → „*vót*” és „*föld*” → „*föd*”, analógiás hatást gyakorolt a „*bódog*” → „*boldog*” vagy „*Miskóc*” → „*Miskolc*” alakjaira. Ezek az új alakok nem szorították ki az eredeti formákat, így mindkét változat együtt létezik. Hasonló jelleggel az analógia szókincsbővülést is eredményezhet, mint a „*hamburger*” → „*sajtburger*”, majd később „*csirkeburger*, *marhaburger*” amelyek új mikrorendszereket hoztak létre, és a rendszerkényszer működésével bővíthetők.

Az analógiát általában a nyelvi változások előidézőjeként tartjuk számon. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy az analógia a meglévő nyelvi rendszerek megerősítésében és fennmaradásában is szerepet játszhat. Minden analógiás rendszerbővülés bizonyos értelemben ilyen megtartó erőnek tekinthető. Az analógiás megőrzésről vagy megmaradásról azonban akkor beszélhetünk leginkább, amikor az analógia egy mikrorendszert a nagyobb rendszerrel szemben, annak hatását gátolva tart fenn. Ezt úgy éri el, hogy olyan nyelvi elemeket kapcsol össze, amelyek egyébként közvetlenül nem kapcsolódnának egymáshoz, így védve a mikrorendszert. Ezáltal megakadályozza a nagyobb rendszer hatásának érvényesülését, és védi a kisebb rendszer fennmaradását. Szentgyörgyi ezzel kapcsolatosan a magyar nyelvtörténetből hoz példát: „A veláris *i* korábban említett palatalizációjának következményeként – melyet nem követett az egykori tővéghangzó, majd általában a toldalékok neológ illeszkedése – létrejött

egy olyan nyelvi kisrendszer, melynek tagjai 1. jellemzően két szótagúak, 2. első szótagjuk magas hangrendű i magánhangzót tartalmaz, 3. mély hangrendűen toldalékolnak, azaz vegyes hangrendűek: íjat, inak, nyállal, sírok stb. A változás időhöz kötött, adott időben befejeződött. A magánhangzó-harmóniára való erőteljes nyelvi törekvésnek pedig elvárás szerint lassan le kellett volna bontania e mikrorendszert, és létrehoznia az illeszkedett (avagy a magánhangzó-harmóniát másként mutató) neológ alakokat. A szócsoport esetében azonban nem ez történt.

Az átadó nyelvben veláris i-t tartalmazó korai török jövevényszavaink tökéletesen belesimulnak a rendszerbe: írok, kínos. Ezzel párhuzamosan a tövéghangzót nem tekintve egy szótagú, eredendően is palatális i-t tartalmazó jövevényszavaink (ahol fel sem merül a mély hangrendű i egykori jelenléte) – dacolva a magánhangzó-illeszkedés általános törvényszerűségével – mély hangrendű toldalékokat vesznek fel, pl. hidak. Kilépvé a toldalékoló egy szótagú szavak köréből, a rendszert – immár az ómagyar korban – sok olyan újabb jövevényszó (köztük számos tulajdonnév) erősíti meg, melyek eredendően két szótagúak, első szótagjukban i-t tartalmaznak, és vegyes hangrendűek. Ezek az elemek is dacolnak a magánhangzó-harmóniával, pl. Tihany, Bihar, zsidó (ÓMS.). Újabb megerősítést nyer a mikrorendszer a szó eleji mássalhangzótorlódások „rendhagyó”, szintén nem illeszkedő feloldásával: király, zsinór. Immár a két szótag sem kritérium: iskola, istálló. Némi „lemorzsolódás” ellenére (pl. HB. miloft > malaszt), máig újabb elemekkel gyarapodott a rendszer: a tímár, zsibbad, higany stb.-féle számtalan újabb elemen keresztül pl. a pszichológusig” (Szentgyörgyi 2023:28-30). A veláris „i” egykori első szótagi jelenléte miatt kialakult vegyes hangrendűség tehát nem tűnt el, ellentétben például a korábban bemutatott, az utolsó szótagban „i”-t tartalmazó típusokkal. E kis rendszer megőrzésében olyan új elemek játszottak szerepet, amelyek nem kapcsolódnak közvetlenül az eredeti nyelvi jelenséghez, mivel saját fejlődésük a nagyobb, általános tendenciák helyett a részrendszer analógikus hatását követte. Az „analógiás megmaradás” kifejezés ebben a kontextusban kettős jelentéssel bír. Egyrészt az analógiás folyamatok révén egy eltérő eredetű rendszer maradt fenn. Másrészt egyes elemek, mint például „Tihany” és „Bihar”, változatlan formában, éppen az analógia hatására váltak a magyar nyelvi rendszer részévé.

Az analógia és természetes morfológia kapcsolatáról további konkrét következtések levonásához a nyelvi jelenségek alaposabb vizsgálatára lenne szükség. Ezzel a kérdéskörrel a kutatásom során egyelőre csak érintőlegesen foglalkoztam, de minden bizonnyal kétségtelen, hogy nagyobb figyelmet érdemelne, különösen a fejlett technológiai eszközök kutatásba történő bevonására való törekvésből kifolyólag. Az analógia potenciálisan olyan jelenség, amelyel kapcsolatban vannak elképzeléseim arra vonatkozólag, hogy hogyan lehet beépíteni a

szerkesztés alatt álló programba. Ehhez azonban először az analógia alaposabb tanulmányozására és a program több lépésben történő bővítésére szükséges. Ezekről később.

12. Elem- és típus-gyakoriság

A típus-gyakoriságot általában a szókészlet tükrözi, míg az elem-gyakoriságot a nyelvhasználat. Bybee azt állítja, hogy a produktivitás mögött inkább a típus-frekvencia áll, aminek diakronikus következménye lehet a lexikális gazdagodás. Taylor szerint a magas típus-gyakoriság ösztönzően hat a sémák létrehozására. Az elem-gyakoriság és a szabálytalanság közötti kapcsolat úgy tűnik, hogy a nyelv egyik vitathatatlan ténye. Bybee továbbá azt állítja, hogy a magas elem-gyakoriság növeli a nyelvi egységek autonómiáját, és ezzel csökkenti azok integrációját a szókészletbe. A magas elem-gyakoriság másik mellékhatása a szemantikai homályosság. A magas-elem-gyakoriság látszólag paradox hatást vált ki diakronikus szempontból, mert gátolni látszik az analóg változásokat, de elősegíti a fonológiai redukciót. A magas elem-gyakoriság kulcsfontosságú szerepet játszik a grammatikalizációban is. Nyilvánvaló ebből a szelektív áttekintésből, hogy a típus és elem gyakoriság két egészen különböző jelenség (Berg 2014:199-200).

A kutatás témája a bolgár igerendszert ért változások újraértelmezése a természetes morfológia szemüvegén keresztül, valamint ezzel párhuzamosan az elmélet esetleges módszertani alkalmazása felé való első néhány lépés megtétele. A kutatás során rengeteg, a cél kivitelezésével kapcsolatos kérdés és nehézség merült fel. Az egyik ezek közül, hogy pontosan hogyan is konkretizálható az, amikor a rendszerkongruencia, vagy rendszerbe illeszkedés mindent felülíró elvére hivatkozva arra a következtetésre jutok, hogy „egy domináns vonás válik még dominánsabbá”.

Az ezzel kapcsolatos legkézenfekvőbb kérdést az elem és típus gyakoriság veti fel. Például a szupinum infinitivusz: infinitivusznak magasabb az elem-gyakorisága, ezért dominánsnak nevezhető? Sőt, a szupinum használata sokkal korlátozottabb, mint az infinitivuszé, mi több, az infinitivusz teljesértékűen helyettesíteni tudja a szupinumot. Vagy, hogy a létige ragozása, melynek feltehetően magas az elemgyakorisága, miért nem fér bele a három közül egyik olyan ragozási osztályba sem, amelyek egyébként a ma használt nyelv összes többi igéjét felölelik?

A *Leitmotifs in Natural Morphology*ban kevés konkrét utalás található az elem- és típus-gyakorisággal kapcsolatos meglátásokra. Egy ezek közül éppen azokat az eseteket említi, amikor a természetes morfológia empirikus tesztelése közben (amely tulajdonképpen ennek a

munkának is az egyik aspektusa) egyáltalán nem lehet stabil következtetésekre jutni, vagy hibás következtetéseket lehet levonni. Ezeket a hibákat azonban nem tekintik végzetesnek az egész eméltre vonatkozóan: „All that they show, I would like to suggest, is that system-independent NT does not always work as a really satisfactory theory should do.” (Dressler, Mayerthaler, Panagl, Wurzel 1987:54).

Az egyik ilyen példa a középanyol nyelv többes számának képzését illeti: *-en* végződéssel képzett többes számú alak, amely kiveszett a nyelvből (maradványa pl. *oxen*) és a szigmatikus szuffixummal képzett forma (pl. *boys*). A rendszerfüggetlen természetesség elvei (rendszerkongruencia, egységes kódolás, transzparencia) alapján mind a két végződés egyformán természetes, így a középanyol adta körülmények alapján lehetetlen pontosan megjósolni, hogy a későbbi nyelvben a szigmatikus szuffixum fog fennmaradni, mint aktív kategória.

Ami a másik példa a latin paradigmakiegyenlítés: *las* (házi isten) acc. *lares*, pl. *lares*. Ez a fajta analógia a *paradigmatic leveling*, és a természetesség elve vezérli, másszóval, ha kevésbé jelölt és jobban jelölt formák vannak versenyben egymással, akkor az utóbbiak részesülnek előnyben. Mivel a paradigma minden formája megfelel a szerkezeti ikonicitás elvének, az esetek kódolása nem tud támpontot nyújtani abban, hogy melyik forma részesül előnyben a paradigmakiegyenlítés során. A szemantikai jelöltség relációjából arra a következtetésre lehet jutni, hogy az *s*-től lesz a preferált verzió, de valójában fordítva történt. „Of course it may be objected that the problem we are dealing with is a false one in that pl. *lares* is much more 'frequent' in Latin than *las*. The problem with this is that type frequency is not the parameter at stake.” Sőt, valóban sok ellenpéldát lehet felhozni annak cáfolására, miszerint a típus-gyakoriság a döntő paraméter a paradigmán belüli paradigmakiegyenlítés irányának meghatározásában. Mayerthaler tárgyalja az ellenpéldákat arra az állításra, hogy a típus-gyakoriság előrejelzi az analóg változás irányultságát.

Benyomásom szerint az elem- és típus gyakoriságnak valamilyen módon szerepet kell kapnia a természetesség meghatározásában. Elsőre nagyon kecsegtető ez a gondolat, főként az adatok mérhetőségének a szempontjából, mert viszonylag egyszerű módon empirikus eredményekhez lehetne jutni. Csakhogy az általam szemügyre vett diakrón változásokkal kapcsolatosan kétséges, hogy ezek az eredmények megbízhatóak lennének. Ennek a következők az okai.

Az írásos nyelvemlékek jelentős része liturgikus, ami a bennük felelhető lexikát jelentősen meghatározza, az ebből kifolyólagos archaikus írásmódhoz való ragaszkodás pedig késlelteti a nyelvben bekövetkező változások érzékelhetőségét. Mindezen felül a bennük

érzékelhető nyelvi változásokat az aktív nyelvhasználat generálja, amelyekre vonatkozólag csak közvetve, a liturgikus szövegeken keresztül lehet megállapításokat tenni. Tehát egy liturgikus szövegből szerzett elem- és típusgyakoriságra vonatkozó megállapítás nem feltétlenül eredményezne valós empirikus útbaigazítást az élő nyelv generálta morfológiai változásokra.

Mindettől függetlenül, az analógiával ellentétben, amely az előző fejezetben tárgyaltak szerint feloldódik a természetes morfológia elveiben, az elem- és típusgyakoriságot illetően további vizsgálatokra lenne szükség.

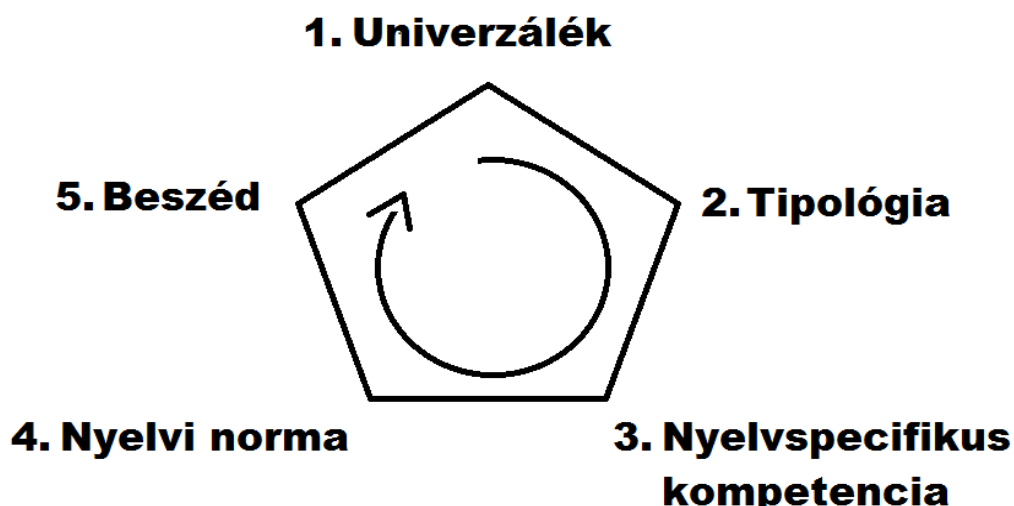
Felmerülhet a kérdés, hogy egy ragozási paradigma stabilitását mennyiben befolyásolja annak elem- és típus gyakorisága. Példát szolgáltat erre az ószláv igék V. csoportjába tartozó létige, amely, mint azt már korábban is említettem, ragozása alapján nem sorolható be egyetlen mai inflexió osztályba sem, mégis a segédigei funkciója miatt nagyon stabil, ebből kifolyólag nagyobb jelentőséggel bír a rendszert illetően, már csak az összetett igealakok képzésében betöltött fontos szerepe miatt is.

13. A weboldalról

A természetes nyelvelmélet ötszintű modellje már önmagában is felfogható algoritmusként, következésképpen számítógépes program írható belőle. Mindez azonban az elmélet jelenlegi kidolgozottsági szintjén csak hipotetikus lehet, mégis fontosnak tartom megemlíteni, mert ez a felismerés indított el a program szerkesztése felé.

Az algoritmus egy olyan matematikai vagy számítástechnikai utasítássorozat, amely leírja, hogy hogyan végezhető el egy adott feladat. Az algoritmus lépésről lépésre irányítja a számítógépet vagy a programot, hogy hogyan dolgozzon fel adatokat, vagy hogyan oldjon meg egy problémát. Az algoritmusok lehetnek egyszerűek, például egy két szám összeadására vonatkozó utasítássorozat, vagy bonyolultak, mint például egy nagy adathalmazon való keresés vagy rendezés. Az algoritmusok fontosak a számítástechnikában és más területeken is, mivel segítenek hatékonyan megoldani különböző problémákat. Jelen vannak mindennapi életünkben is, például az internetes keresőmotorok, a társadalmi hálózatok vagy a GPS navigációs rendszerek működését is algoritmusok határozzák meg.

A nyelvi elemzés öt szintje:

Adott esetben tegyük fel, hogy a nyelvi univerzálék szintje egy olyan adathalmaz, amely értelemszerűen a nyelvi univerzálékat tartalmazza. Az adott nyelvre vonatkozó tipológiai paraméterek megadásával az algoritmus megszüri a relatív nyelvi univerzálék halmazát és azokat engedi tovább a nyelvspecifikus kompetencia szintjére, amelyek már az adott nyelvet jellemzik. Ez egy újabb szűrő, amely a még konkrétabb, adott nyelvet jellemző paraméterekkel formálja annak fonológiai és morfológiai sajátosságait, tovább engedve azt a nyelvi norma és a beszéd szintjeire, vagyis az aktív nyelvhasználat szintjeire, és így tovább.

Az aktív nyelvhasználat példájának okáért a kétezres évek első évtizedében a nyomógombos mobiltelefonok elterjedésével egyidőben nagy népszerűségnek örvendek a „Szia! Micsi? Hw?” tartalmú SMS-ek, amelyek hosszabban „Szia! Mit csinálsz? Hogy vagy?” jelentést közvetítettek. A „micsi” rövidítés, amely a két szó első szótagjának az összevonásából tevődik össze, adott kontextusban teljesen egyértelműen hordozta a „mit csinálsz” jelentését. A „Hw?” első ránézésre olyannyira idegen, hogy elírásnak tűnhetne, ha nem lennénk tisztában a körülményekkel: a nyomógombos telefonokon ahhoz, hogy leírjunk a *v* betűt hatszor kellett lenyomni a 8-as gombot, ezzel szemben egy *w* leírásához csupán egyszer a 9-est. Ezeknek az üzeneteknek a megjelenését a rövidítés indokolta, hiszen az egy SMS-be írható karakterek száma limitálva van, több karakter használata több SMS-t is kitehet, ami természetesen több pénzbe is kerül. Az érintőképernyős telefonok és a szociális média kínálta internetes üzenetváltások elterjedésével a „Hw?” típusú rövidítés teljesen eltűnt, a „micsi”-re elenyésző a találat a Google keresőjében, ellenben a „Mizu?” előfordul a beszélt nyelvben is, mint a „Mi újság?” rövidítése. A „mizu” népszerűségére hatást gyakorolhatott Fluor Tomi – Mizu c. száma is, valamint régebbi is, mint a „micsi”.

Az ószláv, majd a bolgár nyelv igerendszerét ért történeti változásokat illetően nem, de bármely más nyelv történeti változásait illetően sem lehet empirikus adatokat gyűjteni az aktív nyelvhasználatról. Természetesen akadnak támpontok, mint pl. a novgorodi nyírfakéreg oklevelei, melyek között sok magánlevelezés, illetve üzleti levelezés van. Ezekben a levelekben aligha vették figyelembe az egyházi szláv helyesírási normákat, aligha archaizáltak és valóban „kötetlenebb” és szélesebb körű empirikus adatot lehetne gyűjteni belőlük az aktív nyelv aktuális állapotáról, de közelre sem szolgálnának olyan hiteles kutatási anyaggal, mint pl. ha az elmúlt 50 év rádiózásának történetéből vizsgálnánk olyan hanganyagokat, melyekben élő párbeszéd hangzánk el éppen aktuális témákról (a nyelv történetének, a beszélt nyelv történetének és az irodalmi nyelv történetének teoretikai és metodológiai kérdéseiről bővebben itt: Харалампиев 2012:7-26, Balázs 207: 135-139, Blázs 1994: 161-170). A nyelvi norma és beszéd szintje egyelőre a természetes nyelvelmélet legkevésbé kidolgozott részei, de kétségtelen, hogy egy rövidebb időtartamot felölelő nyelvváltozás vizsgálatához, amely hozzáféréssel rendelkezik az aktív nyelvhasználathoz (hangfelvétel, videó, stb.), érdekes következtetéseket lehetne levonni a nyelvi változásokat illetően. Ebből a szempontból akár különbséget is lehetne tenni rövidebb és hosszabb időtartamot felölelő diakrón változások megfigyelése között. A hosszabb időtartamú, több évszázadot felölelő nyelvváltozások vizsgálatával inkább nagyobb volumenű tendenciák nyomkövetése valósítható meg, ezzel szemben egy rövidebb időtartamot felölelő alaposabb vizsgálat során a nyelv más jellegű tulajdonságait lehetne megfigyelni, amelyek nem feltétlenül vannak hatással a több évszázadig tartó tendenciákra, de a nyelv változásának és rugalmasságának a természetéről pontosabb képet festenének. Ez utóbbit érintik a természetes nyelvelmélet nyelvi elemzésének öt szintű modellje közül a nyelvi norma és a beszéd szintjét.

A bolgár igerendszer vizsgálata során megbizonyosodtam róla, hogy egyrészt az igerendszer sokszínűsége miatt, másrészt pedig az általam választott elmélet összetettsége miatt a kutatás elvégzése a kezdetben alkalmazott manuális módszerekkel túlságosan időigényes, átláthatatlan és nehézkes. Ha az igei végzések rendszerét érintő változások közötti összefüggéseket akarom értelmezni, akkor nem ragadhatok ki egyenként bizonyos változásokat, hiszen ily módon éppen a rendszer-jellegét veszíti el a kutatás, amely meggyőződésem szerint a kulcsa kell, hogy legyen az igerendszer újra értelmezésének. Erre a problémára csak a számítógép szolgálhat megoldással.

A program első verziója egy egyszerű adatbázis volt, amelybe manuálisan vittem bele az igerendszer végződéseit. Minden igei végzést egy különálló entitásként értelmezett a

program, és minden entitás rendelkezett a következő értékekkel: szám, személy, igeidő, korszak. Az entítások elnevezése megegyezett az igei végződéssel. Tulajdonképpen az indokolja az ószláv karakterek használata helyett a latin betűs jelölés használatát, mert sokban leegyszerűsítette a programozó feladatát. Az így elkészült program segítségével táblázatokat lehetett lekérni az igei végzésekéről az igeidő és a korszak megadásával, továbbá egyszerűen le lehetett kérni a szinkretizmus sémákat. Gyakorlatilag mire elkészült a program, addigra már kevésnek is bizonyult a kutatás előrehaladásához, mert a korábbiakból világosan látszik, a végzések összehasonlítása és a szinkretizmus minták kimutatása önmagukban elenyésző tényezői a rendszer szintű vizsgálatnak.

Ahhoz, hogy természetes morfológia elveit egy program felismerni és értelmezni tudja, mindenképp előtte meg kell találni annak a módját, hogyan lehet őket mérhetővé tenni. Ez az elképzelés újra csak hipotetikus lehet, legfőképpen azért, mert mint korábban több alkalommal is kifejtettem, a morfológiai és fonológiai változások szorosan összefüggenek. Az általam vizsgált morfológiai változások csak az érem egyik oldalára vonatkoznak, a messzemenő következtetések levonásához elengedhetetlen a fonológia kutatásba történő szerves bevonása, amely az érem másik oldalát alkotja. Különösen jól látható ez az igei csoportosítása kapcsán, ahol az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változások eredményezték az implikációs séma egyértelműbbé válását vagy más szóval: a fonológiai rendszer változást szolgáltatott átvitt értelemben „eszközül” a ragozási osztályok stabilitásának az érvényesüléséhez.

Ha egy elképzelt adatbázis entitásait nem végzések, hanem fonémák alkotnák, melyek szigorú szabályok megadásával kapcsolódnának össze morfémákká, a morfémák pedig szavakká, akkor rendszerhűbb következtetések levonására nyílna lehetőség. Azonban egyelőre ez is csak hipotetikus. A munkám jelenlegi fázisában, amit az ismereteimhez és lehetőségeimhez mérten reálisan véghez tudok vinni, az a modellálás.

Modellálás alatt egy olyan adatbázis felállítását értem, amelyben mind az elemek, mind pedig a köztük fenálló struktúra és viszonyrendszer tükrözi a bolgár igerendszer jellegzetességeit. Tulajdonképpen nevezhetjük több korszakból származó nyelvéllapot szinkron leírásának modellezve egy adatbázissal.

14. Az igerendszer adatbázissal történő modellálása

A jelen dolgozathoz írt program célja legfőképpen a vizualizálás, a könnyebb átláthatóság érdekében. Legelső sorban egy szerkeszthető adatbázis létrehozása volt a cél. Az adatbázis nyitott: manuálisan lehet elemeket hozzáadni és törölni, valamint szerkeszteni is lehet őket, hogy az esetleges hibákat utólag is korrigálni lehessen, mi több, ezáltal korlátlanul lehet bővíteni is a tartalmat. Ennek az adatbázisnak a felállításánál kulcsfontosságú, hogy már önmagában az adatbázis szerkezete hordozza a bolgár igerendszer morfológiai vonásait, vagyis a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságait: az adatbázis elemei közötti összefüggések már önmagukban véve modellálják az igerendszer törvényszerűségeit. Az adatbázist elemek alkotják, mely elemek között az igerendszer szabályrendszerének mintájára történő szabályrendszer kialakítása a cél.

Programozói szemmel a disszertációhoz tartozó webalkalmazást három fő rész alkotja:

- Laravel keretrendszer - PHP nyelvet használó MVC (model-view-controller) „motor”
- MySql adatbázis
- Blade template és JavaScript, melyek a megjelenítésért felelnek.

A program működése szempontjából az első két pontot szükséges kifejteni. Ez a két rész alkotja az alkalmazás 90%-át. A harmadik rész, mint említettem, csupán a látványért felelős, ennek ellenére természetesen nagyon jelentős, hiszen ez a felület teszi használhatóvá a nyelvész számára a webapplikációt.

A Blade egy sablonmotor a PHP nyelvben, amelyet a Laravel keretrendszer használ. A Blade template (Blade sablon) a Laravel által használt templátumnyelvet jelenti, amely lehetővé teszi dinamikus HTML oldalakat egyszerűsíteni és karbantartani. A Blade lehetővé teszi sablonok öröklődését és komponensek használatát, ami segít a kód újrahasználatában és a nagyobb projektek egyszerűsítésében. A Blade szintaxisa támogatja a feltételes logikát, amely lehetővé teszi dinamikus tartalom generálását. A Blade sablonok a Laravel keretrendszer által előfeldolgozásra kerülnek, mielőtt a végső HTML generálódik, ami teljesítményjavulást eredményez. A Blade sablonok tehát nagy mértékben hozzájárulnak a webalkalmazások fejlesztésének gyorsaságához és a kód karbantartásához Laravel használatakor (<https://laravel.com/docs/11.x/blade>)

A JavaScript egy széles körben használt programozási nyelv, amelyet főként webfejlesztésben alkalmaznak. Eredetileg a weboldalak dinamikus tartalmának kezelésére és interaktivitásának növelésére tervezték. JavaScript lehetővé teszi a weboldalak számára, hogy interaktívak legyenek. Lehetővé teszi a felhasználói események (ilyenek például kattintások és billentyűleütések) kezelését, űrlapok validálását és dinamikus tartalom betöltését anélkül, hogy az oldal újratöltődne. Bár eredetileg kliensoldali nyelv, szerveroldali programozásra is használható. Ez lehetővé teszi, hogy JavaScript kódot futtassunk a szerveren, például webszerverek kezelésére. JavaScript támogatja az aszinkron programozást, amely lehetővé teszi, hogy a kód párhuzamosan futtasson feladatokat anélkül, hogy blokkolná a fő szálát. A JavaScriptet minden modern webböngésző támogatja, és univerzálisan használt a webfejlesztésben. A JavaScript támogatja mind a funkcionális, mind az objektum-orientált programozási paradigmákat, lehetővé téve a különböző programozási stílusok alkalmazását. A JavaScript tehát egy rendkívül sokoldalú és elengedhetetlen eszköz a modern webfejlesztésben, amely segít dinamikus, interaktív felhasználói élmények létrehozásában (bővebben itt: https://www.pldi21.org/prerecorded_hop1.12.html)

A PHP egy szerveroldali script-nyelv, ami annyit jelent, hogy a tényleges lekérdezések vagy műveletek elvégzése a webszerveren történik, ellenben más nyelvekkel, melyek esetében ezek a folyamatok a felhasználó böngészőjében zajlanak le. Példának okáért, ha az alkalmazásban rákattintunk a lekérdezés gombra, a webszerver megkapja a kérést, meghívja a megfelelő php-kiterjesztésű fájlt, függvényt vagy osztályt, az elvégzi a műveletet/lekéri a megfelelő adatot, ezek után pedig visszaküldi a felhasználónak (bővebben: <https://www.php.net/manual/en/>).

A program szempontjából érdemes még kitérni a jelen alkalmazásban is használt objektumorientált programozásra (OOP). Szinte az összes programozási nyelvben lehetséges az objektumok létrehozása, ami azért hasznos, mert minden objektumot különböző tulajdonságokkal és funkcionalitással lehet felruházni. Egy objektum létrehozásához szükségünk van egy osztályra, mely osztály tartalmazza a jövőbeli objektumok tulajdonságait és funkcionalitását. Például a webalkalmazásban ilyen objektumok a végződések. Minden végződés, amit láthatunk, egy egyedi entitás a saját azonosítójával, értékeivel és funkcionalitásával.

Az objektumorientált programozás egy olyan programozási paradigma, amely a programozási feladatokat objektumokba szervezi. Az OOP alapvető fogalmai:

Objektumok

Az OOP alapegységei az objektumok, amelyek az adatok és a hozzájuk tartozó műveletek kombinációi. Egy objektum például egy autót modellezhet, ahol az adatok lehetnek a szín, a modell és az év, a műveletek pedig lehetnek a gyorsítás vagy a fékezés.

Osztályok

Az osztályok az objektumok "sablonjai" vagy "mintái". Az osztály egy tervrajz, amely meghatározza, hogy milyen adatok és műveletek tartoznak az objektumokhoz. Ha például egy 'Autó' osztályt definiálunk, az meghatározza, hogy minden 'autó' objektumnak milyen attribútumai (pl. szín, modell) és metódusai (pl. gyorsítás, fékezés) vannak.

Öröklődés

Az öröklődés lehetővé teszi, hogy egy osztály (származtatott osztály) örökölje egy másik osztály (alaposztály) tulajdonságait és viselkedését. Ez elősegíti a kód újrahasználatosságát. Például egy 'Sportautó' osztály örökölheti az 'Autó' osztály összes tulajdonságát és metódusát, és hozzáadhat saját speciális tulajdonságokat.

Polimorfizmus

A polimorfizmus azt jelenti, hogy ugyanaz a művelet vagy metódus különböző típusú objektumokon különböző módon működhet. Például egy 'Kép' osztálynak lehet egy 'megjelenítés' metódusa, ami eltérő módon működik, ha a 'Kép' objektum egy fénykép vagy egy rajz.

Absztrakció

Az absztrakció lehetővé teszi, hogy egy objektum belső működése rejtve maradjon, és csak a lényeges tulajdonságait és műveleteit érjük el. Ez csökkenti a komplexitást és segít az objektumok egyszerűbb kezelésében.

Kapszulázás

A kapszulázás elrejti az objektum belső állapotát, és biztosítja, hogy csak a meghatározott módokon férjünk hozzá és módosíthassuk azt. Ez a koncepció segít megvédeni az adatok integritását, és biztosítja, hogy az objektumok csak az általuk biztosított interfészen keresztül kommunikáljanak.

Az OOP gyakran használatos a modern szoftverfejlesztésben, és sok programozási nyelv, mint például a Java, C++, Python, C# és a PHP is támogatja ezt a megközelítést. Az OOP segítségével strukturáltabb és jobban karbantartható kódot lehet írni.

Jelenleg a Laravel az egyik legelterjedtebb keretrendszer, amely PHP nyelvet használ. A keretrendszer lényegében előre definiált objektumok összessége, amely megkönnyíti a kommunikációt a felhasználó és az alkalmazás közt. Előre meghatározott módon kezeli a felhasználótól érkező kéréseket, valamint biztonságos beépített adatbáziskezelő funkcionalitással rendelkezik. Ez tulajdonképpen lehetővé teszi, hogy kész elemekkel dolgozzunk, nem szükséges mindent tégláról téglára felépíteni. A Laravelről bővebben itt: <https://laravel.com/docs/11.x/readme>.

Webalkalmazásoknál kétféle adatbázis típust lehet megkülönböztetni:

1. Relációs adatbázisok
2. Nem relációs adatbázisok

Relációs adatbázisoknál mindig előre meghatározott adatstruktúra működik, ami által könnyebben lehet kapcsolatokat létrehozni az adatok közt. A nem relációs adatbázisok sokkal rugalmasabbak, gyakorlatilag bármilyen adatot tárolni lehet bennük, az adatstruktúra nincs eleve meghatározva.

A nat-principles relációs adatbázist, azon belül is MySQL-t használ, melynek segítségével könnyedén megvalósítható a kapcsolat az adatbázis táblái között. A MySQL-ről bővebben: <https://dev.mysql.com/doc/refman/8.4/en/>. A táblák az adatbázison belül meghatározott adatstruktúrának megfelelő információk összessége. Például a nat-principle adatbázis tartalmazza a végződések, periódusok, igetövek, igeidők stb. táblákat.

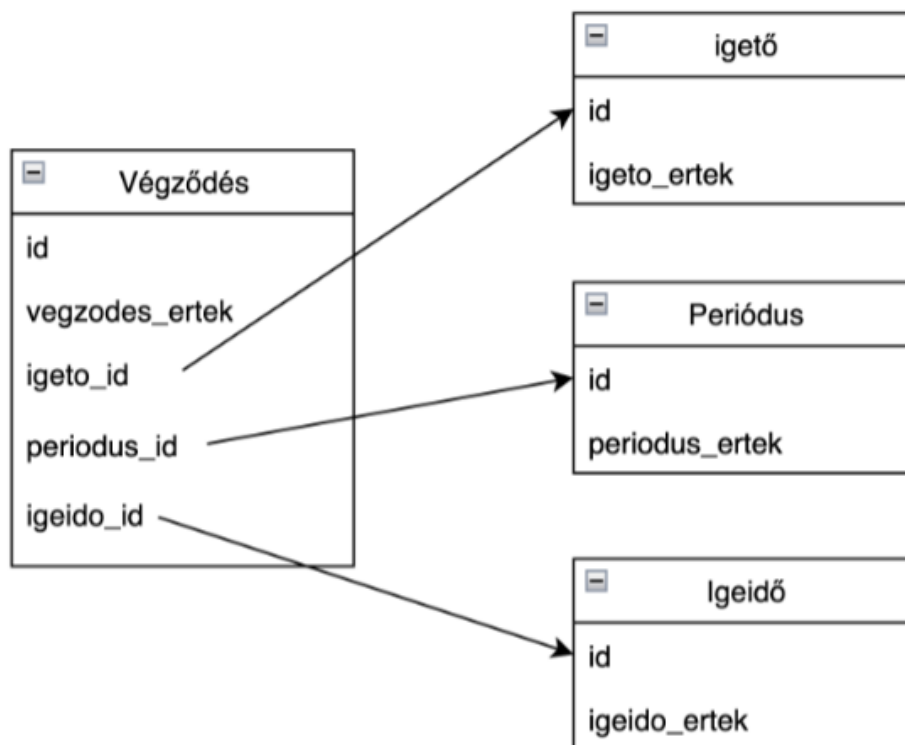
Egy táblában belül minden sor adathalmaz egyedi azonosítóval rendelkezik, ezáltal könnyebben kereshető, illetve kapcsolható egy másik táblához. Három alapvető táblakapcsolatot különböztetünk meg:

1. Egy az egyhez (One to one) – Egyelőre a szerkesztett adatbázis esetében egy végződés egy igetőhöz tartozik. Az alkalmazás különálló egyedi entitásként kezeli a végződéseket, ezáltal lehetővé válik, hogy érték megadásával személy, szám, igeidő és korszak szerint is össze lehessen hasonlítani őket. Egy következő bővítés alkalmával azonban ez a táblakapcsolat változtatásra szorul, hiszen valójában ugyan azokról a végződésekről beszélünk, melyek különböző osztályú igékhez csatlakoznak. Ennek a bővítésnek az apropóján az igék csoportosításának a feltételeitvel is bővíteni szeretném az alkalmazást.
2. Egy a sokhoz (One to Many, Many to one) - Egy igetőhöz több végződés is kapcsolódik személytől, számtól stb. függően.

3. Sok a sokhoz (Many to Many) – Az alkalmazásban jelenleg nincs ilyen kapcsolat, de egy kurzusfelvétel jó például szolgálhat. Egy diák több kurzusra is jelentkezhet, valamint egy kurzusra több diák jelentkezhet. Az 1. pontban említett változtatás tulajdonképpen ebbe a csoportba sorolja majd át a jelenlegi helyzetet, hiszen egy igetőre több végződés csatlakozhat, és egy végződés is csatlakozhat több igetőre is.

A felsorolt táblakapcsolatok az elsődleges kulcsok (primary key) és a külső kulcsok (foreign key) segítségével jönnek létre. Minden tábla kötelezően tartalmaz egy elsődleges kulcsot, amely mindig egyedi. Még akkor sem tudunk egy egyedik kulcsot ismét használni, miután töröltük az adott sort a táblából. Az egyedi kulccsal tudunk egyértelműen és gyorsan hivatkozni egy adott sorra, amely az információkat tartalmazza.

A külső kulcsok lényegében egy másik tábla elsődleges kulcsára hivatkoznak. Ezt az alkalmazáson belüli struktúrát az 1. ábrán látható módon lehet szemléltetni, ahol id = elsődleges kulcs és pl. igeto_id = külső kulcs:

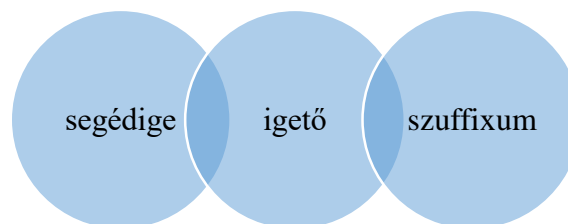

1. ábra

Ezek a kapcsolatok lehetőséget nyújtanak nemcsak egy bizonyos érték tárolására, hanem a hivatkozott tábla teljes sorában lévő információ elérésére is.

Az alkalmazásban jelenleg 324 különálló kategória létezik, melyeket az igeidő, a periódus, a személy és szám kategóriáinak kombinációja eredményez. Ha egy igeidő hibásan kerül bele a programba, akkor nincs szükség arra, hogy mind a 324 helyen korigáljuk a hibát, hanem elegendő csak a hivatkozott érték javítása, így ezután az összes végződésnél a javított érték fog megjelenni. Illetve, ha bármilyen oknál fogva bővíteni kell az igeidőtáblát, a végződés úgymond azonnal „tudni” fog róla, így könnyebben lehet bővíteni a funkcionalitást, mivel a PHP objektumok alapját az adatbázistáblákban tárolt adatok adják, bővítés esetén fel tudjuk készíteni a megfelelő működésre. Például, ha egy teljesen új tábla kerülne bele a programba, amely az igeidőt és az igeidőt egyaránt érintő új szabályokat szab meg, akkor automatikusan kapcsolat jön létre az igeidő és az igeidő, valamint az új tábla közt. Ezzel gyakorlatilag teljesen rugalmassá válik az alkalmazás, mert a megfelelő osztálymódosításokkal (a változtatás meghatározása, mentése stb) „könnyedén” új logikai kapcsolatokat lehet beépíteni.

Példa: Miből tevődik össze egy ószláv pluszkvamperfektum többes számú első személyű alakja?

Igeidő:

Egy morfológiailag megformált ige alapja az igeidő. Ez hordozza a fő szemantikai vonatkozást, ennél fogva az igeidő fundamentális eleme egy konstrukciónak, az adatbázis minden más elemét hozzá kell viszonyítani. Igeidőből csak egy van, de periódusonként lehetnek különböző változatai, melyeket a program egyelőre nem ismer, ezért ha alkalmazás szintjén gondolkodunk, akkor csak egy van.

Segédige:

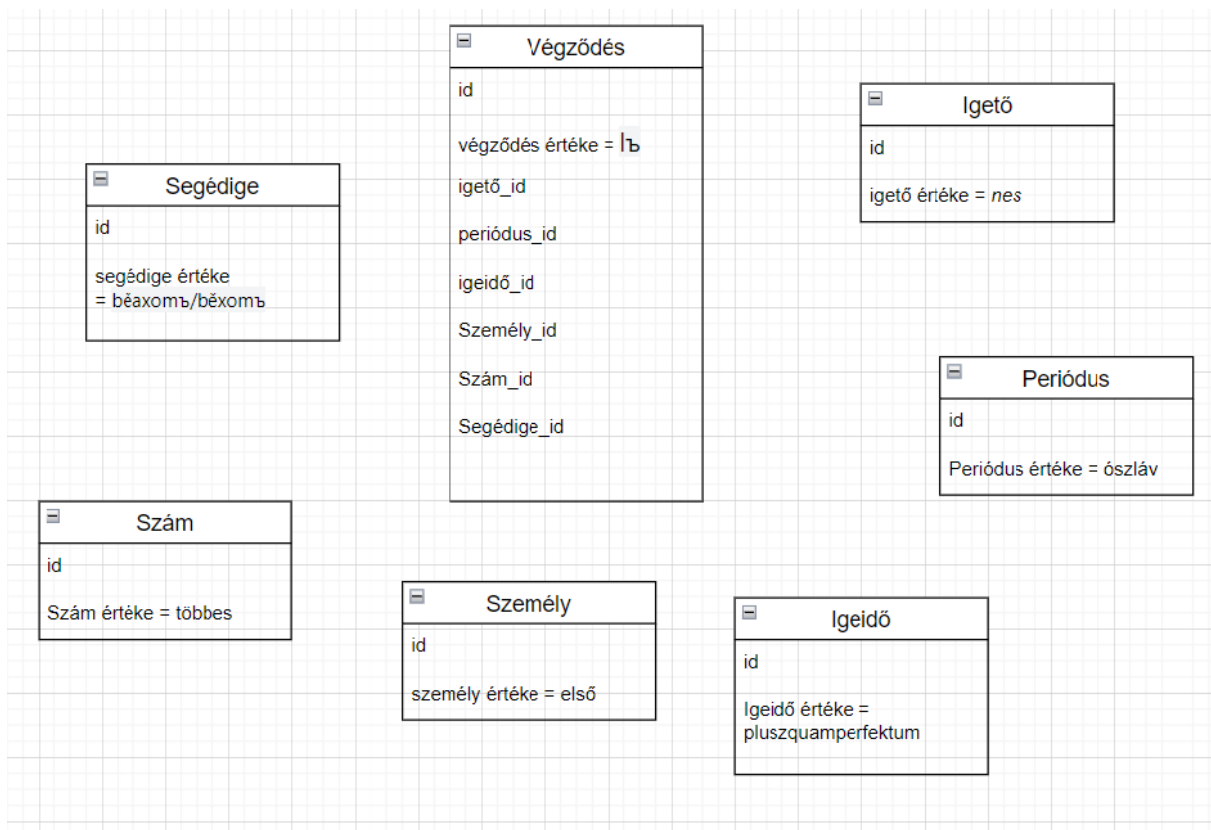
A segédige opcionális, hiszen nem minden igeidő kifejezéséhez van rá szükség: az igeidő meghatározásával dönti el az adatbázisból való információk lekérése, hogy szükség van-e segédigére, vagy nincs. Segédigéből több is van, és a következő értékek függvényében változik: igeidő, szám, személy, periódus.

Végződés/szuffixum:

A suffixum egy olyan entitás, amelynek több lehetséges formája is van, szintén meghatározott értékek függvényében: igeidő, szám, személy, periódus. Egy ige-tőhöz többféle suffixum csatlakozhat.

A program az 2. ábrán látható táblakapcsolatokkal határozza meg például a *nes* tő fentebb említett alakját, amelyet a lekért táblázatban megjelenített teljes paradigma tartalmaz.

2. ábra

15. A weboldal használata

Az adatbázis két fő típusú elemet tartalmaz: ige-tő valamint végződés és segédige, hiszen ennek a kettőnek az elegye fejezi ki azokat a morfológiai kategóriákat, amelyet a disszertáció újra kíván értelmezni. Minden elem rendelkezik egy saját, egyéni rendszámmal, hogy egyértelműen meg lehessen őket különböztetni egymástól, még akkor is, amikor pl. a végzések alakilag más-más kategóriákban megegyeznek, vagyis pl. *padъ* – *padъ* (1sg. aorisztosz – Nsg. múlt idejű cselekvő melléknévi igenév. Az ige-tők több fajta értékkel rendelkeznek: egyrészt tartozik hozzájuk infinitivusz tő és a jelen idő töve. Mint korábban az előző fejezetben említettem, a következő bővítéssel az ige-csoportosítása kerül bele a programba, ezt követően a ragozási osztályba való felosztásuk szerint tartozik majd hozzájuk

téma is, amely alapján csatlakozik hozzájuk a megadott igeidő végződése. Az adatbázis a teljesség igénye nélkül tartalmaz igetöveket, egyedüli szempont csupán, hogy lehetőleg minden ragozási osztályba tartozó igeire legyen legalább egy példa.

A webfelület csak a számítógépek böngészőjével kompatibilis, telefonos böngészővel nem látható megfelelően. Bejelentkezés nélkül a tartalom nem szerkeszthető, csak a meglévő adatokról lehet táblázatokat lekérni az 3. ábrán láthatóak szerint.⁸

Verbs
Periods
Tenses

Dropdown checkbox

Old Church Slavic
 Middle Bulgarian
 Modern Bulgarian

Aoristos 1
 Aoristos 2
 Aoristos 3
 Aoristos 4

Futurum
 Futurum exactum
 Futurum exactum praeteritum
 Futurum praeteritum

Imperfectum
 Perfektum
 Plusquamperfectum
 Praesens

Get Suffix list!

nes

Num:	Old Church Slavic - Futurum	Old Church Slavic - Imperfectum	Old Church Slavic - Praesens
Sg 1	hoštꙋ nes ti	nes ēaxъ	nes ꙗ
Sg 2	hošteši nes ti	nes ēaše	nes eši
Sg 3	hoštetъ nes ti	nes ēaše	nes etъ
Pl 1	hoštemъ nes ti	nes ēaxomъ	nes emъ
Pl 2	hoštete nes ti	nes ēašete	nes ete
Pl 3	hoštetъ nes ti	nes ēaxꙋ	nes ꙋtъ
Du 1	hoštēvē nes ti	nes ēaxovē	nes evē
Du 2	hošteta nes ti	nes ēašeta	nes eta
Du 3	hoštete nes ti	nes ēašete	nes ete

Show sincretism

3. ábra

Az 3. ábrán az imperfektumot jelölő szuffixumok felvitele lehetséges. A szuffixumokat manuálisan lehet beírni, a segédige opcionálisan választható. Az ábrán látható imperfektum esetében ez tárgyaltan.

A táblázatok lekérdezése két lehetséges módon is történhet. Egyfelől a program képes táblázatokat készíteni azonos igeidejű alakokról több különböző periódusban, másfelől pedig több különböző igeidő alakjairól ugyan abban a periódusban is, ezáltal könnyen lehetséges a különböző alakokat egymáshoz hasonlítani. Van benne a szinkretizmusok kimutatására beépített funkció, amely azonos színnel jelöli az azonos alakokat, vagyis egy kattintással szemléltetni lehet a szinkretizmus sémákat a tetszés szerinti variációban lekért táblázatokban.

⁸ Természetesen adott a lehetőség a bejelentkezésre is, de biztonsági okokból ezeket csak egy kéréssel lehet megszerezni egy e-mailel a csizritamail.com címre.

A dropdown checkboxban a *Without stem* kijelölésével lehetséges csak a szuffixumok megjelenítésével táblázatok készíteni.

Dashboard Stem list **Add stem** Edit stems Auxes Riti ▾

Enter stem Is presence

Old Church Slavic			Middle Bulgarian			Modern Bulgarian		
Aoristos 1			Aoristos 1			Aoristos 1		
Num:	Aux:	Suffix:	Num:	Aux:	Suffix:	Num:	Aux:	Suffix:
Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Pl 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Pl 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Du 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Du 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Du 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Du 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Aoristos 2			Aoristos 2			Aoristos 2		
Num:	Aux:	Suffix:	Num:	Aux:	Suffix:	Num:	Aux:	Suffix:
Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 2	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Sg 3	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>
Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>	Pl 1	Choose an Aux ▾	<input type="text"/>

4. ábra

Az igetövek és a hozzájuk tartozó végződés felvitele a 4. ábrán látható webes felületen történik. A legfelül látható mezőbe kerül a tő, mellette látható egy checkbox, amit akkor kell kijelölni, ha a jelen idő töve és az infinitivusz tő megegyeznek. Ez a checkbox funkció már azt a további bővítést készíti elő, amellyel belekerül az igék csoportosítása is programba. A három oszlop a bolgár nyelv fejlődésének három nagy szakaszát különíti el: az ószláv, a középbolgár és a modern bolgár nyelv periódusát. Ezekben az oszlopokban lefelé görgetve megtalálható a bolgár igék temporális vonatkozásának minden kategóriája: a jelen idő, az aorisztosz (melyből négy lehetséges variáció van), az imperfektum, a perfektum, a pluszkvamperfektum, a jövő idő, a múlt idejű jövő idő, a befejezett jövő idő és a múlt idejű befejezett jövő idő. A *Suffix* felirat alatti üres mezőkbe kerülnek a töre csatlakozó szuffixumok, az *Aux* felirat alatt pedig opcionálisan választhatóak a segédigék megfelelő alakjai.

Mivel a program működéséhez szükséges egyes kérdések még megválaszolásra várnak, ezért továbbra is sok szempontból manuális módszerekre vagyok kénytelen támaszkodni. Ez a helyzet több okból is törvényszerű, és részben a kutatási folyamat természetéből adódik. A program teljes körű implementációja és hatékony működése érdekében alapvető fontosságú,

hogy minden egyes funkció és táblakapcsolat, amely az igerendszer alkotóelemeinek egymáshoz való viszonyát tükrözi, alaposan tesztelve legyen, valamint hogy az esetleges hibák és hiányosságok időben feltárásra kerüljenek.

Az adatbázis egyik fundamentális elem az igető. A bolgár nyelv igetővei előszeretettel változnak, pl. *nes* – *nesti* tő esetében az *e* aorisztoszbán megnyúlik és *něs* lesz, kivéve az egyes szám második és harmadik személyű alakot. Az ezekhez hasonló többeli változásokat a program egyelőre nem tudja kezelni, ehhez már nélkülözhetetlen a fonológiai irányú bővítés.

A program működése szempontjából kardinális fontosságú kérdés például, hogy hogyan lehet az elvek érvényesülését mérhetővé tenni, hogy ezáltal értelmezhetővé váljanak egy program számára. Ez egyes esetekben, mint például a szinkretizmus sémák kimutatása és összehasonlítása, vagy az ikonicitás meghatározása szempontjából nem okoz gondot, feltéve, hogy jelen kutatás kiterjesztésre kerül a fonológia szintjére is. A transzparencia és az egységes kódolás elve már nehézkebebb, de a két rendszertől függő természetességi elvet a kutatás jelenlegi állapotában egyelőre nem lehet értelmezhetővé tenni egy program számára. Ahhoz, hogy ez megtörténhessen, ki kell dolgozni a rendszerkongruencia és a ragozási osztályok stabilításának a mérhetőségét. Meg kell vizsgálni, hogy pontosan milyen tényezők befolyásolják például egy végződés stabilitását, melyek lehetnek pl.: az ugyan arra a végződésre vonatkozó igei kategórián belüli elem- és típusgyakoriság és a más kategóriákban előforduló elem- és típusgyakoriság összehasonlítása. Egy másik példa a rendszerkongruencia elve kapcsán, amikor egy domináns vonás válik még dominánsabbá. Egy jelentős mennyiségű adattal rendelkező adatbázis elemzésén, ha úgy tetszik, a természetes morfológia elvei szerint felállított ószláv nyelvet modelláló adatbázison (amelyet fonológiai elemek is alkotnak) adott parancsok lefuttatásával meg lehetne állapítani, hogy melyek a rendszer domináns vonásai. Mindehhez természetesen már korpuszok elemzésére lenne szükség, amely szintén könnyen megvalósítható. A <https://histdict.uni-sofia.bg/> weboldal az Európai Unió támogatásával jött létre és a Szófia-i Ohridi Szent Kelemen Egyetem gondozza. Ennek a weboldalnak és a projektnak a fő célja a szláv írásos nyelvemlékek digitalizálása. A velük való együttműködés megoldaná a korpusz kérdését.

16. Konklúzió

Mint azt már korábban is említettem, a rendszert meghatározó szerkezeti tulajdonságoknak rendszert stabilizáló hatásuk van. A nem egységes strukturájú ragozási rendszerek mindig az egységesség és rendszerezés felé közelítő tendenciát mutatnak, a

rendszerrel össze nem egyeztethető morfológiai jelenségek fokozatos dekompozíciójával. Az ilyen dekompozíciók miatt a bonyolultabb, nem funkcionális megkülönböztetések eltűnnek a ragozási rendszerből. A bolgár nyelv történetét illető legjelentősebb tendencia az, hogy a már sokat említett tipológiai szinten történő iránymódosítás hatására, egyfajta láncreakcióként a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok is változó tendenciát mutatnak, aminek következtében a nyelv struktúrája hosszú évszázadokon át tartó apró lépésekkel halad szintetikustól az analitikus felé.

Az általam újra megvizsgált igei kategóriákban bekövetkező változások, melyeknek lenyomatát őrzik az írásos nyelvemlékek, egyértelműen szemléltetik a természetes morfológia elveit. A 13.táblázatba gyűjtöttem össze, hogy mely elvek hatását mutatják az egyes igei kategóriák változásai.

	Rendszer-kongruencia	Ragozási osztály-stabilitás	Egységes kódolás, transzparencia	Szerkezeti ikonicitás
Igeosztályok	✓	✓	✓	✓
Jelen idő	✓	✓	✓	
Létige		✓		
Aorisztosz és imperfektum	✓	✓	✓	✓
Melléknévi igenév	✓	✓	✓	✓
Határozói igenév				
Infinitivusz és szupinum	✓	✓		
Perfektum és pluszkvamperfektum				✓
Jövő idő		✓	✓	
Jövő a múltban			✓	
Befejezett jövő idő			✓	
Befejezett jövő idő a múltban				
Felszólító mód		✓	✓	
Feltételes mód	✓			
Szendevő ige				
Elbeszélő igeformák				

13. táblázat

A rendszekongruencia elvének érvényesülése egyértelműen látható az ószláv igék csoportosításának a példáján. Még az ószláv nyelv igéit a tövük végén található tematikus tőképző alapján öt fő csoportba lehetett besorolni, mára ez az állapot három fő csoportra redukálódott. A ragozási rendszer minden késéget kizáróan abba az irányba módosult, amellyel a már eleve meglevő elemek dominánsabbakká váltak, az egységesség és a rendszerezettség

felé közelítő tendenciát mutattak. Ez a tendencia azonban nem az egyes kategóriákat jelölő végzések egységesedésével valósul meg, hanem főként az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változások okozzák.

A jelen idő temporális orientációját kifejező végzésekkel kapcsolatban a rendszerkongruencia meggátolta az –m végződés elterjedését az egyes szám első személyű kategóriában.

Az aorisztosz és az imperfektum változásainak irányán is érzékelhető a rendszerbe illés elve. Az aorisztoszi temporális orientációt kifejező négy különböző variáció lehetősége egyre redukálódott, amely újra az egységesség és rendszerezettség felé irányuló tendenciát mutatja. Az aorisztoszi alakok képzésének példáján több alalommal az is látható, ahogy a rendszer egy már domináns eleme erősödik fel, vagy másképp fogalmazva, a rendszer egy már domináns vonását viselő elemeinek csoportja bővül olyan elemekkel, amelyek korábban más vonásokat mutattak. Az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változás ezzel lehetőséget teremt a rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságok változására is. Az aorisztosz és az imperfektum több évszázados viszonya időnként remekül tükrözi a rendszerkongruencia elvének érvényesülését, de úgy tűnik, hogy a köztük lévő reláció tisztázása továbbra is megoldásra vár. Erről később.

Még a kiveszésük előtt a melléknévi igeneveket ért változásokon is látható a rendszerkongruencia elvének a hatása, az ő esetükben is domináns vonások felerősödés kapcsán, valamint az öt ragozási osztályt ért változások indukálta láncreakciók is eljutnak a melléknévi igenevek képzésének módját illetően. Példának okáért amikor az I., II., és V. osztályba tartozó igékből képzett jelen idejű cselekvő melléknévi igenevek egyes számú alanyesetű hímnemű –y végződésének a helyét átveszi a –ę végződés, amely az ugyanezen esetű és nemű melléknévi igenevek végződése volt a III. és IV. csoportba tartozó igék esetében. Ez a változás is az egységesség és a rendszerezettség felé irányuló tendencia része. Ugyan ez elmondható annak kapcsán, amikor az infinitivusz felváltja szupinum helyét. A felszólító mód egyes és többes számú második személyű alakjainak a megőrzése kapcsán is felmerül a rendszerkongruencia.

A ragozási osztályok stabilitásának az elve a hierarchiában a második helyet foglalja el, a rendszerkongruencia után ennek az elven van a legnagyobb befolyása a morfológiai változások irányának a meghatározását illetően. Mint azt már korábban is tárgyaltam, ragozási osztályokat és paradigmákat az implikativitás tartja. Az ószláv nyelv ragozási osztályainak átcsoportosításában természetesen ennek az elvnek is igen nagy befolyása volt. Az intervokális /j/ eltűnése megváltoztatta az extramorfológiai tulajdonságokat, amely lehetőséget teremtett a

ragozási osztályok számának a lecsökkentésére. A megváltozott paradigmastruktúra feltételek az instabilabb ragozási osztályok megszűnését eredményezték. Az igék bármilyen szempontú csoportosításától függetlenül leszögezhető az implikációs séma természetesebbé, ha úgy tetszik „egyszerűbbé, egyértelműbbé” vált, mely az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változások következtében valósult meg, a morfológiai rendszer azonos irányú törekvéseivel összhangban.

A jelen idővel kapcsolatosan az –m végződés egyes szám első személyű alakban való elterjedését implikálhatta a ragozási osztályok stabilitása, de mint említettem, a rendszerkongruencia meggátolta ennek a változásnak a nyelvbe való tartós beépülését.

Az aorisztoszt illetően hasonló konklúzióra lehet jutni, mint az igeosztályok átrendeződésével kapcsolatban: egységesült és egyértelműbbé vált az implikációs séma, valamint az instabil ragozási osztályokba tartozó igék egyetlen egy stabil ragozási osztályba tömörültek, erre is az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező módosulások teremtettek lehetőséget. Az aorisztosz és az imperfektum végződéseiből 4 teljesen megegyezik, az egyes szám második és harmadik személy végződéseit kivéve. A ragozási osztályok stabilitásának elve értelmében nem maradhat ennyiben az aorisztosz és az imperfektum helyzete: előbb-utóbb vagy a szemantikai különbségeknek kellene elhalványulni köztük, vagy a fonológiai különbségeknek kellene felerősödniük, erre azonban újabb extramorfológiai módosulások teremthetnek lehetőséget.

A melléknévi igeneveket érintő változások is szemléltetik a ragozási osztályok stabilitásának az elvét, pl. amikor a jelen idejű cselekvő melléknévi igenév egyes számú alanyesetű nőnemű alakjaiban elterjed a -a/ja végződés, vagyis az arra való törekvés, hogy az azonos szemantikai kategóriákat jelölő végzések lehetőleg hordozzanak azonos fonetikai jegyeket.

Ahogy azt már korábban említettem, az ószláv nyelv jövő idő kifejezésére szolgáló összetett formáiban szereplő segédigéinek sokszínűsége a természetes morfológia elvei szerint nem lehetett hosszan tartó létjogosultsága. A ragozási osztályok stabilitása szerint nem felétlenül indokolt, hogy egy azonos temporális vonatkozású kategória két különféle segédigével fejezi a kijelentő/kérdő és tagadó alakjait, mert ezáltal kevésbé egyértelmű az implikációs séma.

A mai bolgár nyelv felszólító módját illetően a ragozási osztályok stabilitásának az elve éppen érvényesülésre vár: a természetes morfológia elvei szempontjából elégséges az egyes és többes számú második személyű kategória kifejezésére egy forma, és a nyelvváltozás tipológiai szintjén történő analízis felé való elmozdulása a szintetikus forma eltűnését célozza. Ezáltal

a ragozási osztálystabilitás elve is érvényesülne, mert egységessé válna a paradigma sémája is, de ez egyelőre még nem történt meg.

A szerkezeti ikonicitás vagy diagrammaticitás szempontjából elmondható, hogy az igei végzések többnyire ikonikusak. Ennek az elvnek a jelentősége a kutatás egy következő fázisában növekedne meg, amelybe egyfelől bele kellene vonni a Wheeler által javasolt másik két elvet is és ezzel együtt megvizsgálni, hogy azok hogyan működnek a bolgár nyelv igerendszerének a fejlődésében, nagy hangsúlyt fektetve a szinkretizmusbeli jelöltsége, a szinkretizmusmintákra, a kontraikonicitás elkerülésére és a végzések diagrammaticitására is.

A következő elv a hierarchiában az egységes kódolás és transzparencia elve. Benyomásom szerint ez az az elv, amely mind közül a legvilágosabban értelmezhető és tetten érhető. Egyes esetekben világosan látni, hogy a homonímia elkerülésére való törekvés kétségtelenül befolyásoló tényező, pl. az infinitívusz tő –ova végződésének elterjedése utáni hangsúlyváltozás kapcsán is. A jelen idejű –m végződés elterjedésével kapcsolatban gátló tényezőként hatna az egységes kódolás elve, de mivel ragozási osztályok stabilitása, amely elv indukálhatta a változást, magasabban helyezkedik el a hierarchiában, felülírhatta volna az egységes kódolás elvét. Ebben az esetben azonban a rendszerkongruencia elve (amely mind közül a legdominánsabb) is az egységes kódolás elvével összhangban hatott, így tehát e kettő érvényesült és a jelen idejű egyes számú első személyű alakokban nem terjed el a –m végződés. Az aorisztosz leegyszerűsödése és a négy variációs lehetőség számának redukálásában is szerepet játszott a homonímia elkerülésére irányuló tendencia. Az aorisztosz az imperfektum viszonyát illetően is akad példa a homonímia elkerülésére való törekvésre, viszont a napjainkban beszélt bolgár nyelvben a helyzetül teljes mértékben ellentétes az egységes kódolás elvével, hiszen a hat alakból négy teljesen megegyezik. A melléknévi igenevekkel kapcsolatban is látható az egységes kódolás elvének a befolyása, pl. amikor minden igeosztályba tartozó igékből képzett jelen idejű cselekvő melléknévi igenév egyes számú alanyesetű hímnemű alakjában elterjed az –ę végződés, vagy az –a/ja végződés elterjedése a jelen idejű cselekvő melléknévi igenév egyes számú alanyesetű nőnemű alakjaiban. A jövő idő kifejezésére szolgáló segédigék számának a redukálása és a *ице* partikula elterjedése is összhangban van az egységes kódolás elvével.

17. Összegzés

Kutatásom központi témája a bolgár igerendszert érintő történeti változások újra értelmezése, melyhez a természetes morfológia elméleti keretét választottam. Az ezt

összefoglaló értekezésem első részében részletesen tárgyaltam az általam választott elméletet, melyet a Bevezetés c. fejezetben említett okok miatt indokoltak véltem. Ebben a részben külön kitértem Jakobsonra és az általa tett markáns megfigyelésekre, melyek jelentős hatást gyakoroltak mind a szláv történeti morfológiára, mind pedig az általam választott természetes morfológia elméletére is. A természetes morfológia elméletét illetően kitértem az alapokra, majd külön tárgyaltam a rendszertől függő és rendszertől független természetességet és azt befolyásoló elveket, valamint az elmélet szerinti működésüket. Ezek után összefoglaltam Wheeler és Gaeta egy-egy cikkét és Garavalova monográfiáját, melyek nagy jelentőséggel bírnak az elmélet háttérét és elfogadottságát érintően, az általános nyelvészet és bulgarisztika területén.

Az értekezés második részét a konkrét nyelvi változások vizsgálata alkotja. Kezdetképpen felállítottam természetes morfológia hierarchiájában legmagasabb helyett elfoglaló rendszerkongruencia alapján az ószláv nyelv rendszermeghatározó szerkezeti tulajdonságait. Ezek után a kutatásom tárgya c. fejezetben külön igei kategóriák változásain igyekeztem kiemelni, hogy a természetes morfológia elvei minden kétséget kizáróan, kisebb nagyobb mértékben jelen vannak a nyelvi változások háttérében, mind befolyásoló tényezők. Ezek a kategóriák:

- igeosztályok
- igeidők: jelen idő, aorisztosz, imperfektum, perfektum, pluszkvamperfektum, egyszerű és összetett jövő idő, jövő a múltban, befejezett jövő, befejezett jövő idő a múltban
- létige
- melléknévi igenevek
- határozói igenév
- infinitivusz és szupinum
- felszólító és feltételes mód
- szenvedő ige
- elbeszélő igeformák
- *byti*, mint segédige.

Az általam áttekintett változások közül a melléknévi igenevek valamint, az aorisztosz és az imperfektum kategóriáit demonstrálják a legjobban a természetes morfológia elméletét. L. Hjelmlev és E. Coseriu munkája nyomán felállított öt szintű elemzés iskolpédája is lehetne, egyéb mások mellett, a bolgár melléknévi igenevek története. Egyértelműen látható az igerendszerért morfológiai szintű változásokon, hogy hogyan befolyásolja őket egy tipológiai

szinten történő fokozatos mozgás a szintetikus nyelvi vonásoktól az analitikusak felé, mindannak ellenére, sőt azzal együtt, hogy ez a folyamat végül a melléknévi igenevek kiveszését eredményezi. Még a kiveszésük előtt a melléknévi igenevek módosulásai pedig jól tükrözik, hogy a változások láncreakció módjára magukat alakítják: történnek kisebb módosulások, amelyek különböző mértékű változásokat generálnak attól függően, hogy mennyire vannak összhangban a nyelv többi változásával. Vagyis a természetes morfológia elvei folyamatosan hatottak a nyelvben, alakították a melléknévi igenevek rendszerét is, mondhatni teljesen értelmetlenül, mert a tipológiai szintű elmozdulás a névszórendszer ragozásával együtt egyszerűen kivonta őket a forgalomból.

Az aorisztosz és az imperfektum több évszázados viszonya jól tükrözi azoknak a lassú változásoknak a körforgását, amelyek megállás nélkül zajlanak és fejtik ki hatásukat egy nyelvben, olykor ellentétes irányba is. A természetes morfológia szerint, mint az már korábban is kifejtettem, azért nincsenek ideális morfológiai rendszerek, mert mire egy morfológiai változás kifejthetné a hatását, addigra újabb fonológiai változások jelennek meg, amelyek újabb morfológiai változásokat generálnak, és így tovább, és így tovább. Így pl. a magánhangzók kontrakciója után hiába kezdődött meg az imperfektumi alakok jelen idejű töből való képzése, mert a ragozási osztályok átrendezése úgyszólván „keresztülhúzta a számításait” és tovább közelítette egymás felé a két igeidő végződéseit.

Nem kevésbé jelentős az igeik csoportosításának megfigyelésével kapcsolatosan az sem, hogy attól teljesen függetlenül, hogy a bolgár nyelv mindenkori igeit milyen szempontok alapján csoportosítjuk, az elmúlt évszázadok során kétségtelenül egyértelműbbé és természetesebbé vált az implikációs sémájuk, ami a szuffixumoktól függetlenül, az extramorfológiai tulajdonságokban bekövetkező változások hatására valósult meg. Természetesen, Jakobsonra hivatkozva, ez nem valósulhatott volna meg a morfológiai rendszer azonos irányú törekvései nélkül.

Az igerendszert többi átvizsgált kategóriájára itt most nem térek ki.

Az igerendszer adott kategóriáinak részletes elemzését összefoglaló rész után két olyan olyan jelenséget vizsgáltam meg közelebbről, amelyeket a természetes morfológia elveinek működése szempontjából jelentősnek tartok. Ezek közül az egyik analógia, a másik pedig az elem- és típusgyakorosság. Annak ellenére, hogy az analógia jellegét a természetes morfológia elvei magukban hordozzák, véleményem szerint további vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy konkrétan mi módon? Az analógia és az elem- és típusgyakorosság szem előtt tartása véleményem szerint elengedhetetlen annak meghatározásában, hogy mi a domináns egy nyelvi rendszerben. A természetes morfológia elveinek hierarchiájában legmagasabban álló

rendszerkongruencia szempontjából ez sürgős pontosításra szorul, mert az elméleti kereten belül fennáll a lehetősége, hogy konkrétumok nélkül a rendszerkongruencia elve is olyan korlátlan magyarázó elvé válik, mint az újgrammatikusok körében olyan népszerűen alkalmazott analógia.

Az analógia, valamint az elem- és típusgyakoróság áttekintése után áttértem az általam kitalált, de programozó segítségével született weboldalra. Ebben a részben kitértem olyan fogalmak tisztázására is, melyek a történeti szlavisztikában teljesen idegennek számítanak: adatbázisok, táblakapcsolatok, programozási nyelvek, megjelenítés stb. Leírást adtam a weboldal használatáról, melyeket képekkel illusztráltam.

A bolgár igerendszer újraértelmezése során próbáltam azokat a főbb és időben hosszadalmasabb változásokat/tendenciákat követni, amelyek érvényesültek és dokumentálva vannak a szakaszai. Az értekesésem, bár törekszik a minél terjedelmesebb adatfeldolgozásra, nem törekedhet a teljességre több okból kiflyólag is. Egyfelől feltételezhetőek olyan változások, amelyek nyom nélkül eltűntek, de ettől még hatást gyakorolhattak más változásokra. A kutatás csakis az írott nyelvre összpontosíthat, nincs meg beszélők nyelvi kompetenciája. Bár a liturgikus szövegek minden kétséget kizáróan tükrözik a nyelv élő állapotát, a szókészletük és a nyelvezetük nem azonosítható teljes egészében a hétköznapi életben használt nyelvel, amely a nyelvi változások valódi színtere. Az írásbeliség elterjedésével, és különösen a technikai vívámnyok elterjedésével ez a helyzet napjainkra jelentősen megváltozott.

Mint azt már említettem, nem vagyok jártas a programozás területén, bár az elmúlt években egyre jobban felkeltett az érdeklődésem, főleg attól motiválva, hogy bele tudjam vonni ezt a tudományterületet is az általam elkezdett kutatás hatékonyabbá tételének céljából. Az igerendszer adatbázissal történő modellálása elsőre merész vállalkozásnak tűnhet, de a programozóval végzett konzultációk és az általam ezen a területen szerzett ismeretek mind arra engedtek következtetni, hogy elméletileg igenis lehetséges. Továbbra is meggyőződésem, hogy a bolgár nyelv történeti fejlődésének adatai és a nyelvi rendszere is ideális alapanyag erre a célra. A kutatás során sokáig az sem volt egyértelmű a számomra, hogy érdemes lenne-e belefoglalni a program fejlesztését a disszertációba, vagy maradjon csak „hobby”. Viszont a program fejlesztésébe befektetett munka sem időben, sem minőségben nem marad el a bolgár igerendszer tanulmányozására fordított idő és munka mellett. A különféle paraméterekkel lekérdezett táblázatok segítségével pillanatok alatt át lehet tekinteni a végződéseket, megfigyelni a transzparenciát, megvizsgálni a különböző kategóriájú szavakat a szekrekeztí ikonicitás szempontjából, a szinkretizmussémák kimutatása megoldható egy kattintással. Természetesen a program funkciói a bővíthetőek: megjegyzéseket lehetne hozzáadni az

igetövekhez, a végződésekhöz, bele lehetne vinni az igealakok korszakok szerinti változását stb. Mindemellett úgy gondolom, hogy az elkészült webapplikáció kiváló alapul szolgál igealakrendszer adatbázissal történő modellálására.

18. Irodalomjegyzék

- Balázs, L. G. Manifestations of Naturalness Principles // *Slavic Historical Morphology*. Debrecen: Slavica, 2013.
- Balázs, L. G. A szláv főnévragozás történeti vizsgálatának metodológiai vonatkozásai. JATEPress, Szeged. 1999: 7-44.
- Balázs, L. G. Алтернативни методи в българската историческа граматика // *Studia Hungaro-Bulgarica I*. Szerk. Almási, T. – Panajtov, P. Auctores, Szeged – Sumen. 2007: 135-140.
- Balázs, L. G. Metodológiai problémák a diahronnánál morfológiában // *Hungaro-Bulgarica V*. Szerk. Szádeczky-Kardoss, S. – Olajos, T. – H. Tót, I. – Ferincz, I. JATEPress, Szeged. 1994: 161-170.
- Baleczky, E. – Hollós, A. Ószláv nyelv. Budapest: Tankönyvkiadó, 1973.
- Berg, T. On the Relationship between Type and Token Frequency // *Journal of Quantitative Linguistics* Vol. 21, No. 3, 199–222, 2014.
- Bodó, Cs. Névszói tőtípusok nyelvjárási stabilitásáról természetes morfológiai keretben // *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. Szerk. É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila. Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba, 2012 pp. 7-29.
- Donegan, P. L. – Nathan, G. S. Natural Phonology and Sound Change // *The Oxford Handbook of Historical Phonology*. P. Honeybone, J. Salmons (eds.). Oxford, 2013: 431-449.
- Dressler, W. U. Typological Aspects of Natural Morphology // *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 35, No. 1/2 (1985), pp. 51-70.
- Dressler, W. U. – Mayerthaler, W. – Panagl, O. – Wurzel, W.U. Leitmotifs in Natural Morphology. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 1987.
- Dressler, W. U. Inflectional Morphology and Naturalness. Dordrecht: Kluwer, 1989.
- Brown, D. Network Morphology // *The Oxford Handbook of Morphological Theory*. J. Audring, F. Masini (eds.). Oxford, 2019: 304-327.
- Fehér, K. Analógia és hálózatmodell // *Analógia és modern nyelvelírás*. Szerk. Kádár, E.–Szilágyi, N. S. Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 2013. 66–87. (Online forrás:

https://www.academia.edu/11803172/Anal%C3%B3gia_%C3%A9s_h%C3%A1ll%C3%B3zatmodell 2024.08.09.)

- Friedman 2000 — Friedman V. A. Confirmative/nonconfirmative in Balkan Slavic, Balkan Romance, and Albanian with additional observations on Turkish, Romani, Georgian, and Lak. Evidentials. Turkic, Iranian and neighbouring languages. Johanson L., Utas B. (eds.). Berlin: Mouton de Gruyter, 2000, 329–366.
- Fóris, Á. Az analógia szerepe a modern nyelvészeti kutatásokban // Analógia és modern nyelvléírás. Szerk. Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor. Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 2013. 99–113.
- Gaeta, L. Natural Morphology // The Oxford Handbook of Morphological Theory. J. Audring, F. Masini (eds.). Oxford, 2019: 244-264.
- Georgieva, E. Igei szinkretizmus a szláv nyelvekben // nyelvtudomány - Acta universitatis Szegediensis sectio linguistica, 2009. 5-7. pp. 101-132.
- H. Tóth, I. – Bihari, J. Bevezetés a russzisztikába. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 1982.
- H. Tóth, I. – Balázs, L. G. – Majoros, H. Bolgár történeti nyelvtan. Szeged: JATEPress, 2011.
- H. Tóth, I. Bevezetés a szláv nyelvtudományba. Budapest: Tankönyvkiadó, 1989.
- H. Tóth, I. Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Szeged: JATEPress, 2011.
- Ladányi, M. Produktivitás a szóképzésben: a természetes morfológia elveinek alkalmazhatósága a magyarra // Magyar Nyelv 95 (2), pp. 166-179. (1999)
- Ladányi, M. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvméletek // Budapesti Uráli Műhely 4. Uráli Grammatizáló. Szerk. Oszkó Beatrix és Sipos Mária. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 2005, 7–32. Online forrás: <http://ladanyi.web.elte.hu/grammvegleges.pdf> (2023. 05. 21.)
- Ladányi, M. Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek. Budapest: Tinta Kidó, 2007.
- Szentgyörgyi, R. Analógia – diakrón szemmel // Analógia és modern nyelvléírás. Szerk. Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor. Erdélyi-Múzeum Egyesület, Kolozsvár. 2013. 215–234.
- Wheeler, Max. W. On the Hierarchy of Naturalness Principles in Inflectional Morphology // Journal of Linguistics Vol. 29, No. 1 (1993), pp. 95-111.
- Гаравалова, И. Критичен анализ на концепцията на Майерталер за натуралната морфология // Съпоставително езикознание, XXVI, 2001, кн. 1, 68-85.
- Гаравалова, И. Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система. София: СЕМА ПИИ, 2003.

- Герджиков, Г. Българските глаголни времена като система // Георги Герджиков – Избрани студии и статии по езикознание, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, 185-190.
- Герджиков, Г. Преустройството на темпоралната система в старобългарския период и началото на специфичния път на развитие на българския глагол // Георги Герджиков – Избрани студии и статии по езикознание, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, 207-219.
- Герджиков, Г. Темпоралните ориентации, които изграждат значенията на българските глаголни времена // Георги Герджиков – Избрани студии и статии по езикознание, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, 220-235.
- Герджиков, Г. Категория 'време' като хиперкатегория // Георги Герджиков – Избрани студии и статии по езикознание, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2013, 236-249.
- Длугош, Н. Няколко бележки относно словообразователната аналогия в славянското езикознание (в контекста на най-новите безафиксални сложни думи в полския и българския език) // Научни трудове на Пловдивския университет, том 52, кн. 1, сб. А, 2014, 402-416.
- Иванова-Мирчева, Д. –Харалампиев, И. История на българския език. Велико Търново, 1999.
- Мейе, А. Общеславянцкий язык. Москва: Издательство иностранной литературы, 1951.
- Мирчев, К. Старобългарски език. Велико Търново: Хр. Червенаков и Митко, 2000.
- Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство, 1978.
- Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: Наука и изкуство, 1963.
- Ницолова, Р. Българска граматика – морфология. София: УИ-"Св.-Климент-Охридски", 2008.
- Харалампиев, И. Историческа граматика на българския език. Велико Търново: Фабер, 2001.
- Харалампиев, И. Лекции по история на българския книжовен език до възраждането. Велико Търново: Фабер, 2012.
- Хенчел, Г. Роль схем формальной дифференциации в историческом развитии флективной системы русского существительного // Russian Linguistics 15, 31-51 (1991).
- Славова, Т. Старобългарски език. София: УИ-"Св.-Климент-Охридски" 2017.

19. Az adatbázis működését illető elméleti háttérrel

PHP: <https://www.php.net/manual/en/>

Laravel: <https://laravel.com/docs/11.x/readme>

Mysql: <https://dev.mysql.com/doc/refman/8.4/en/>

NoSql: <https://www.mongodb.com/resources/basics/databases/nosql-explained>

Blade Templates: <https://laravel.com/docs/11.x/blade>